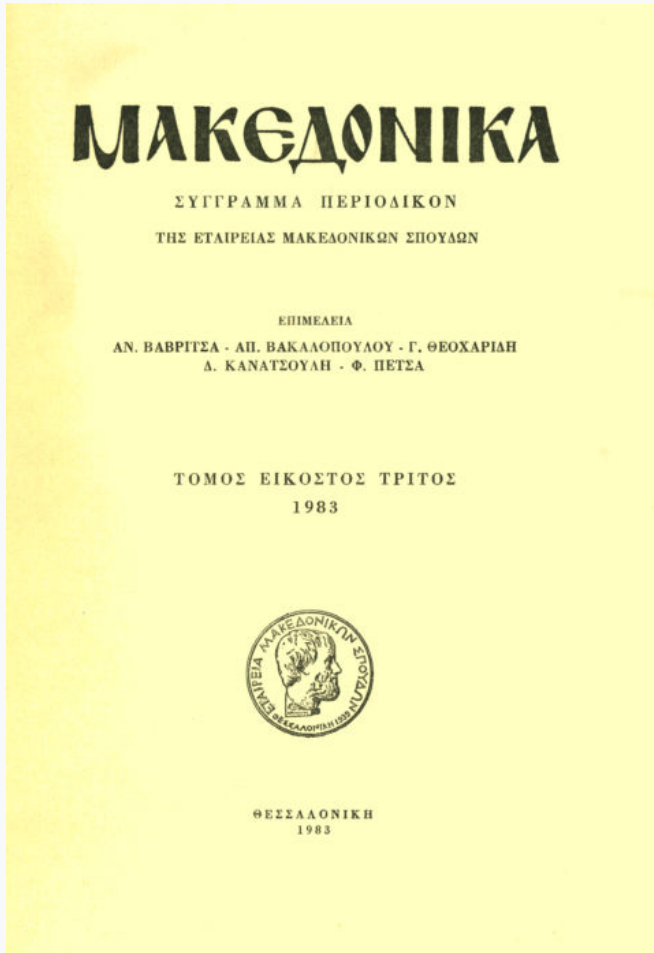

Μακεδονικά

Τόμ. 23, Αρ. 1 (1983)

Βασίλη Δημητριάδη, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1430-1912

Γ. Θ.

doi: [10.12681/makedonika.348](https://doi.org/10.12681/makedonika.348)

Copyright © 2014, Γ. Θ.

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θ. Γ. (1983). Βασίλη Δημητριάδη, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1430-1912. *Μακεδονικά*, 23(1), 375–408. <https://doi.org/10.12681/makedonika.348>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Βασίλη Δημητριάδη, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1430-1912. Έταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ἀρ. 61. Θεσσαλονίκη 1983, σελ. α'-κδ' + 1-566. Χάρτες ἐκτὸς κειμένου 5. (Πρόλογος θ'-ι', Περιεχόμενα κα'-ιζ', Κατάλογος εικόνων ιθ'-κβ', Κατάλογος χαρτῶν κγ'-κδ', Εἰσαγωγή 1-12, Κείμενο 13-478, Βιβλιογραφία 479-484, Εὑρετήρια 485-566).

Πρόκειται γιὰ τὸ σημαντικότερο ἔργο ποὺ γράφηκε ὡς τώρα γιὰ τὴν τοπογραφία καὶ γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ ὑπῆρξαν, ὑπάρχουν ἢ χάθηκαν κατὰ τὰ πεντακόσια περίπου χρόνια τῆς τουρκοκρατίας (1430-1912). Γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ πολὺ λίγα γνωρίζαμε, καὶ ἀπὸ πολὺ λίγες σκόρπιες πηγές, ὡς τώρα, δηλαδή γιὰ τὶς συνοικίες, τὸν πληθυσμὸ, τὰ τζαμιά, τὶς ἐκκλησίες, τὶς συναγωγές, τὶς ἀγορές, τὰ ἄλλα μνημεῖα καὶ τὶς μεταβολές στὴ ζωὴ τῆς πόλης. Ὁ συγγραφέας μᾶς φέρνει ἓνα θησαυρὸ ἀπὸ καινούργιες γνώσεις, ποὺ ὄχι μόνον μᾶς δείχνουν τὸ πανόραμα τῆς τουρκικῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ διορθώνουν ἢ ἀνατρέπουν καμιά φορά παλιότερες γνώσεις καὶ ἀπόψεις τῶν μέχρι σήμερα ἐρευνητῶν τῆς βυζαντινῆς τοπογραφίας τῆς πόλης.

Ὁ συγγραφέας, τουρκολόγος μὲ εἰδικές σπουδές στὸ Ἐξωτερικὸ καὶ διευθυντὴς τοῦ Ἱστορικῦ Ἀρχεῖου Μακεδονίας, μελέτησε πρῶτος καὶ ἀπ' εὐθείας τὸν ὄγκο τῶν τουρκικῶν ἀρχείων, ποὺ βρίσκονται τώρα στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας, καὶ μῆκε μὲ τὸ «*Σουσάμε ἄνοιξε*» τῆς τουρκομάθειάς του στὸ θησαυρὸ τοῦ Ἀλῆ Μπαμπᾶ τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τοῦ Ἱστορικῦ Ἀρχεῖου.

Ὁ ὄγκος τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων ποὺ μελέτησε ὁ σ. φαίνεται στὴν ἀπαρίθμηση τῶν ὁμάδων τους ποὺ μᾶς δίνει ὁ ἴδιος στὶς σελ. 6-12. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρουμε ἀπ' αὐτὲς μόνον τὶς μεγάλες. Ἔτσι αὐτὲς εἶναι: 1) Ἱεροδικαστικὰ τεφτέρια (337 τεφτέρια ἀπὸ 1694-1912), 2) Κτηματολογικὰ τεφτέρια (62 ἀρχικῆς καταγραφῆς—Yoklâma—καὶ 96 μεταβιβάσεων κτημάτων—Daimi—ἀπὸ 1873-1912), 3) Φορολογικὰ τεφτέρια (7 βασικὰ τοῦ 1906—Esas—καὶ 109 συνοπτικὰ—Hulâsa—ἀπὸ 1875-1907), 4) Βακουφικὰ τεφτέρια (42 βιβλία κτημάτων ἀπὸ 1830-1896), 5) Ἐγγραφα τῆς Μονῆς Βλατάδων (174 Ἐγγραφα ἀπὸ 1446-1899), καὶ 6) Καταγραφὴ κατοικῶν Θεσσαλονίκης τοῦ 1478 (ἐκδ. Heath Lowry, «Δίπτυχα» 2, 1980-1981, 254-293) καὶ Καταγραφὴ κατοικῶν Θεσσαλονίκης ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. (1525) (ἐκδ. Β. Δημητριάδη, «Μακεδονικὰ» 19, 1979, 328-376). Δὲν εἶναι ὁμοσ μόνον αὐτὰ, ὅπως χρειάστηκαν σαράντα κλέφτες γιὰ νὰ σηκώσουν τὸ θησαυρὸ τοῦ Ἀλῆ-Μπαμπᾶ, ἔτσι λέει καὶ ὁ σ. (σελ. 2): «Εἶναι τόσα πολλὰ τὰ Ἐγγραφα ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμα γιὰ μελέτη, ὥστε καὶ ὁμάδα ἐρευνητῶν νὰ δούλευε γιὰ πολλὰ χρόνια δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὰ ἐξαντλήσει».

Πολὺ ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἐργάστηκε ὁ σ., ὅπως μᾶς τὸν περιγράφει στὶς σελ. 3-4. Θὰ ἀρκεσθοῦμε νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ λίγα μόνον βασικά: 1) Μὲ βάση τὰ φορολογικὰ κατάστιχα (Eulas) τοῦ 1906, συμπληρωμένα στὰ κενὰ τους ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα συνοπτικὰ τοιαῦτα (Hulâsa) καὶ τὰ κτηματολογικὰ ἀρχικῆς καταγραφῆς (Yoklâma) «διαμορφώθηκε ἕνας πινάκας μὲ τοὺς δρόμους κατὰ συνοικίες καὶ μὲ τὶς οικοδομὲς ποὺ ὑπῆρχαν στὸν κάθε δρόμο καὶ στὴν κάθε συνοικία. Κατόπιν οἱ τουρκικὲς ὀνομασίες τῶν δρόμων συσχετίσθηκαν μὲ τὶς ὀνομασίες ποὺ δόθηκαν στοὺς δρόμους τῆς Θεσσαλονίκης ἔ-

πειτα από την άπελευθέρωσή της το 1912. 'Ως βάση για τη συσχέτιση αυτή χρησιμοποιήθηκαν παλαιοί κατάλογοι των δρόμων με τις τουρκικές και νεότερες ονομασίες τους, που τους είχαν καταρτίσει οι υπάλληλοι του Μεταφραστικού Γραφείου Θεσσαλονίκης, όπου φυλάγονταν τα όθωμανικά αρχεία ως το 1955, όποτε παραδόθηκαν στο 'Ιστορικό 'Αρχείο Μακεδονίας».

2) «Οί δρόμοι κατόπιν άναζητήθηκαν σε παλαιό χάρτη της Θεσσαλονίκης, που είχε σχεδιαστεί άμέσως έπειτα από την πυρκαγιά του 1917 και στον όποιο είχαν άποτυπωθεί όπως ήταν πριν από την πυρκαγιά».

3) «'Ετσι καταρτίστηκε ό χάρτης της πόλης κατά τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας. 'Επάνω σ' αυτόν σημειώθηκαν τα διάφορα κτίρια, τζαμιά, μανωλεία, σχολεία, βρύσες κ.τ.λ., που βρέθηκαν είτε στα φορολογικά και κτηματολογικά κατάστιχα, είτε στα βακουφικά και ιεροδικαστικά τεφτέρια, που σώζονται από τα τέλη του 17ου αί. και έπειτα».

4) «'Η πιό παλιά μορφή της Θεσσαλονίκης άναζητήθηκε στη σημαντική συλλογή των τουρκικών έγγραφών της 'Ιερής Μονής Βλατάδων, από τα όποια λίγα μόνο έχουν δημοσιευθεί σε μετάφραση».

5) «'Η πιό σημαντική όμως πηγή για την τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά τον 15ο αί. είναι άσφαλώς ένα 'λεπτομερές' κατάστιχο καταγραφής των κατοίκων της πόλης που καταρτίστηκε το 1478 (έκδ. Heath Lowry «Δίπτυχα», 2, 1980-1981, 254-293)».

6) «Σημαντική έπίσης για την έργασία αυτή ήταν ή δημοσίευση το 1971 από τη Βουλγαρική 'Ακαδημία 'Επιστημών ενός άλλου παρόμοιου κατάστιχο καταγραφής των κατοίκων της πόλης, που χρονολογείται από τις άρχές του 16ου αί.. Έναν αιώνα μόλις έπειτα από την άλωση της Θεσσαλονίκης... 'Ετσι βρέθηκε ποιές βυζαντινές συνοικίες ύπήρχαν ακόμη έναν αιώνα έπειτα από την κατάκτηση της πόλης και ποιές τουρκικές συνοικίες είχαν δημιουργηθεί ως τότε». (Βλ. Δ η μ η τ ρ ι ά δ η, «Μακεδονικά», 19, 1979, 328-395).

Μπορούν να προστεθούν σ' αυτά όσα λέει ό σ. και στη σελ. 56: «Σημαντικά Βοήθησαν στο έργο αυτό για το τιμήμα της πόλης που δέν καταστράφηκε κατά την πυρκαγιά του 1917 και τα 'φύλλα λεπτομερειών' με κλίμακα 1:500 της πόλης, που καταρτίστηκαν όποσδήποτε όχι πολύ καιρό έπειτα από την πυρκαγιά· σ' αυτά σημειώνονται τα κτίρια με κάθε λεπτομέρεια, δυστυχώς όμως χωρίς να άναγράφεται το είδος του κάθε κτιρίου ή ή όνομασία του...».

Και στη σελ. 57-58: «'Ο χάρτης που καταρτίστηκε με τη χρησιμοποίηση όλων των στοιχείων αυτών είχε ως βάση το χάρτη της πόλης που έγινε με τη σμίκρυνση των 'φύλλων λεπτομερειών' σε κλίμακα 1:2.000. Πάνω σ' αυτόν προστέθηκαν οι τουρκικές όνομασίες των δρόμων και τα μνημεία που κατορθώθηκε να προσδιορισθούν...».

«Καθώς πολλοί δρόμοι της τουρκοκρατίας έχουν πάψει να ύφίστανται και άλλοι έχουν πάρει τη θέση τους, θεωρήθηκε σκόπιμο να προστεθεί πάνω από το χάρτη που δείχνει την τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη ένας δεύτερος διαφανής, στην ίδια με τον πρώτο κλίμακα, με τη σημερινή μορφή της πόλης. 'Ετσι είναι δυνατό να δει κανείς πού άκριβώς βρισκόταν ένα κτίριο ή ένας δρόμος που σήμερα δέν ύπάρχει».

'Ας δοϋμε τώρα την ίδια την έργασία του σ. από κοντά: Προτάσσεται Πίναξ των Περιχομένων (σ. ια'-ιζ'), Κατάλογος Εικώνων (σ. ιθ'-κβ'), Κατάλογος Χαρτών (σ. κγ'-κδ'), Εισαγωγή (σ. 1-5), 'Αρχεία που χρησιμοποιήθηκαν (σ. 6-12) και ή κυρία έργασία διαιρείται σε δυό μεγάλα μέρη:

ΜΕΡΟΣ Α': ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΑΓΟΡΕΣ με όκτώ κεφάλαια: 1) 'Η Θεσσαλονίκη κατά την τουρκοκρατία (σ. 15-22). 2. Οί συνοικίες της Θεσσαλονίκης κατά τον 15ο αί. (σ. 23-45). 3. Οί χριστιανικές συνοικίες (σ. 47-80). 4. Οί τουρκικές συνοικίες (σ. 81-152).

5. Οι έβραϊκές συνοικίες (σ. 153-178). 6. Οι Άγορές (σ. 179-210). 7. Η Άκρόπολη (σ. 211-216). 8. Η έξω από τὰ τείχη Θεσσαλονίκη (σ. 217-248). Όπως φαίνεται, προτάχθησαν (σ. 23-46), πολύ λογικά άλλωστε, οι παλιότερες πληροφορίες του τουρκικού εγγράφου του 1478 για τὴ Θεσσαλονίκη του 15ου αἰ., ὅταν δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμα χωριστές χριστιανικές και χωριστές τουρκικές συνοικίες, και κατόπιν ἀκολουθοῦν οι πληροφορίες τῶν ἄλλων τουρκικῶν ἐγγράφων, ἀρχίζοντας ἀπὸ τις παλαιότερες τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Βλατάδων.

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΤΑ ΚΤΙΡΙΑ μὲ δέκα κεφάλαια: 1. Οι ἐκκλησίες (σ. 231-276). 2. Τὰ τζαμιά τῆς Θεσσαλονίκης (σ. 277-366). 3. Οι συναγωγές (σ. 367-374). 4. Οι τεκέδες (σ. 375-388). 5. Τὰ σχολεῖα (σ. 389-404). 6. Χάνια και караβάν σεράγια (σ. 405-408). 7. Τὸ διοικητήριο και τὰ δικαστήρια (σ. 409-414). 8. Τὰ λουτρά (σ. 415-422). 9. Η ὕδρευση τῆς Θεσσαλονίκης (σ. 423-444). 10. Νεκροταφεῖα και Μουσουλεῖα (σ. 445-454).

Ἀκολουθεῖ ἓνα ΕΠΙΜΕΤΡΟ γιὰ τις ἐπιδημίες, τις πυρκαγιές και τὸν πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης (σ. 455-466), ἓνα ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, πὸν περιέχει μιὰ προσθήκη, μερικά ἐγγράφα και μιὰ ἀγγλικὴ περίληψη (σ. 467-478), ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (σ. 479-484) και ἘΥΡΕΤΗΡΙΑ δρόμων, ὀνομάτων και πραγμάτων (σ. 485-566) μὲ 5 διπλωμένους χάρτες τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου τῆς Θεσσαλονίκης στὸ τέλος.

Οἱ ὑποσημειώσεις και οι παραπομπές μπαίνουν στὸ τέλος κάθε κεφαλαίου. Ὁρθῶς, γιὰτι ὁ τεράστιος ἀριθμὸς τους θὰ τις ἔκανε πολὺ δύσχρηστες, ἂν ἐμπαιναν ὄλες μαζί στὸ τέλος τοῦ ἔργου.

Στὰ κεφάλαια τοῦ Α' Μέρους μὲ τις συνοικίες, ἑλληνικές, τουρκικές και ἑβραϊκές, μπαίνουν ἀντίστοιχοι τοπογραφικοὶ χάρτες, σ' ὄλο δὲ τὸ ἔργο ὑπάρχει πλῆθος εἰκόνων τῶν μνημείων πὸν ἀναφέρονται στὸ κείμενο και εἰκόνες ἀπὸ τὴν παλαιὰ τουρκικὴ Θεσσαλονίκη. Ἐτσι ἔχουμε μιὰ ἰδέα ἀπὸ τὸ πλοῦσιο περιεχόμενο τοῦ ὀγκώδους ἔργου.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τις ὀνομασίες βυζαντινῶν συνοικιῶν, πὸν ἀνεπάντεχα ἐπέζησαν μέσα στὸν 15ο αἰ., και ἀπὸ τὰ πρῶτα τουρκικὰ τεμῆνα μέσα σ' αὐτές (βλ. πίνακά τους στὶς σελ. 25-27), ἑκτὸς ἀπὸ τις συνοικίες ἑλληνικές, τουρκικές και ἑβραϊκές, ἑκτὸς ἀπὸ τὰ κτίσματα, ἑλληνικά, τουρκικά και ἑβραϊκά, πὸν ὑπῆρξαν σ' ὄλη τὴν τουρκοκρατία σὲ τρεῖς διαδοχικές περιόδους, και ἑκτὸς ἀπὸ ὄλα τὰ ἄλλα, πὸν δὲν ὑπάρχουν σήμερα και πὸν μᾶς γνωρίζει ἡ μεγάλη και πολὺτιμη αὐτὴ ἐργασία τοῦ συγγραφέα, αὐτὴ ἐπιχειρεῖ πολλὰ φερὲς νὰ ἀνατρέψει σημερινές γνώσεις μας ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη και τὰ μνημεῖα τῆς, γνώσεις πὸν ἀποκτήθηκαν μὲ κοπιαστικὴ ἔρευνα στὶς ἑλληνικές βέβαια πηγές. Ὁ τουρκολόγος ἔχει νὰ διδάξει μερικά πράγματα στὸν βυζαντινολόγο. Καὶ αὐτὰ εἶναι ἡ νέες ἀνεπάντεχες γνώσεις ἡ νέες ἀπόψεις πάνω σὲ προηγούμενες διαπιστώσεις. Θὰ τις παρουσιάσουμε ἑδῶ μὲ τὴ σειρά, ἀλλὰ θὰ διατυπώσουμε και τις ἀπορίες πὸν γεννοῦν και τις ἀτιρηρήσεις πὸν μπορούν νὰ προκαλέσουν.

Κάμπος

Ἄς ἀρχίσουμε ὁμως πρῶτα ἀπὸ μιὰ γνώμη τοῦ σ., πὸν δὲν στηρίζεται σὲ μαρτυρίες τουρκικῶν ἐγγράφων οὔτε σὲ καμιὰ ἄλλη μαρτυρία, ἀλλὰ εἶναι ἐντελὸς προσωπικὴ τοῦ σ., ἀντίθετη ὁμως σὲ δικαιολογημένες ἀπόψεις πὸν ὑπάρχουν. Λέει ὁ σ. (σ. 17): «Οἱ Ἐβραῖοι και οι Ἕλληνες περιορίζονται στὸ πεδινὸ τμήμα τῆς πόλης, γνωστὸ ὡς Κάμπος. Καὶ στὴ σση. 22 (σ. 21) λέει: «Ὁ Χατζη-Ἰωάννου, 59, ὑποστηρίζει διτὴ ἡ ὀνομασία Κάμπος δῆλωνε μικρὴ περιοχὴ τῆς πόλης κολλητὰ στὸ τείχος, μετὰ τῆς Κασσανδρεωτικῆς Πύλης (τῆς Πύλης Καλαμαριάς) και τῆς Ψευδο-Χρυσῆς (Tellī Kapı) πίσω ἀπὸ τὴ Rotonda, και καταλήγει στὸ συμπέρασμα διτὴ ἐκεῖ ὑπῆρχε Στάδιο, πὸν ἀρχικὰ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν Πύλη και ἀργότερα συμπεριλήφθηκε μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν τειχῶν. Τὴ γνώμη του

αυτή απέδειξε λανθασμένη ό Ο. T a f r a l i (Topographie de Thessalonique, Paris 1913, 127 κ.έ.). Για την όνομασία Κάμπος βλ. και Γ. Θ ε ο χ α ρ ι δ η, 'Ο ναός τών 'Ασωμάτων, 26-27, όπου αναζητείται ρωμαϊκό στρατιωτικό πεδίο άσκήσεων κοντά στο άνατολικό τείχος της πόλης και μέσα σ' αυτή. Πιστεύω ότι ή όνομασία Κάμπος πρέπει να δήλωνε άρχικά όλο τό πεδινό τμήμα της πόλης και άργότερα περιορίστηκε σε μία μικρή περιοχή, όπου τή διέσωσαν οι 'Ελληνες κάτοικοί της».

Σ' αυτά μπορούμε να παρατηρήσουμε τά εξής: 1) Γιατί να διατηρηθεί ή όνομασία Κάμπος σ' εκείνο ακριβώς τό μέρος της πόλης (πίσω από τή Rotonda) και όχι σε άλλο, πού είχε κι αυτό 'Ελληνες κατοίκους; 2) 'Η λατινική όνομασία campus, πού χρησιμοποιούνταν, ως γνωστό, στα ρωμαϊκά χρόνια για πεδία στρατιωτικών άσκήσεων (campus martius), κατά σύμπτωση τάχα διατηρήθηκε σ' εκείνο τό άνατολικό μέρος της πόλης, όπου ό Γαλιέριος έκτισε τό Μουσωλείο του (τή Rotonda) και όπου έγινε μετακίνηση του άνατολικού τείχους για να τό περιλάβει μέσα στην πόλη; Δέν ήταν λοιπόν εκεί έλευθερος χώρος έξω από τό άνατολικό τείχος, πού διατήρησε τήν όνομασία campus όχι με τήν έννοια του επιπέδου, αφού επίπεδο δέν ύπήρχε εκεί, όπως και σε όλη τήν άνωφερική Θεσσαλονίκη, αλλά με τήν έννοια του χώρου στρατιωτικής χρήσεως; Πώς λοιπόν μπορεί να ύποστηριχθεί ή γνώμη του σ. ότι «ή όνομασία Κάμπος πρέπει να δήλωνε άρχικά όλο τό πεδινό τμήμα της πόλης και άργότερα περιορίστηκε σε μία μικρή περιοχή»; «Εάν είχε ούτω πως τό πράγμα, τότε ώφειλεν άμεσα ή πεδινή πόλις να όνομασθεί Κάμπος» παρατηρεί και ό Χ α τ ζ η - 'Ι ω ά ν ν ο υ, 'Αστυγραφία, 59.

Συνοικία 'Αγίου Μηνᾶ

'Ας προχωρήσουμε τώρα σε όρισμένες συνοικίες της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης, πού έχουμε λόγους να ασχοληθούμε μαζί τους, άρχίζοντας από τή συνοικία 'Αγίου Μηνᾶ, γιατί ή τοποθέτησή της θά χρησιμεύσει σάν άφετηρία για νέες διαπιστώσεις του σ. σχετικά με τίς Πύλες του δυτικού τείχους και τή συνοικία Χρυσή.

Λέει ό σ. (σελ. 73: Συνοικία Yanik Manastir): «... ή 'Εκκλησία της, ύν και βρισκόταν έξω απ' αυτή, ήταν ό 'Αγιος Μηνᾶς, πού όνομαζόταν Καμένο Μοναστήρι (Yanik Manastir), γιατί είχε καταστραφεί πρῶτα τό 1687 από βομβαρδισμό ενός βενετσιάνικου πλοίου»⁸² 81. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, «Ελληνικά», Παράρτημα 4, Θεσσαλονίκη 1953, 89-94) και είχε καεί πάλι τό 1839⁸³ (82 Χ α τ ζ η - 'Ι ω ά ν ν ο υ, 99). (Βλ. και D i d r o n, Le Mont Athos. Extrait d'Annales Archéol., vol. IV, 1848, σ. 70).

«'Η συνοικία αυτή βρισκόταν στη βορειοδυτική πλευρά της πόλης κοντά στην Πύλη του Βαρδάρη... έκτεινόταν από τήν Παπαρηγοπούλου ως τήν 'Αντιγονιδων και από τήν 'Εγνατία ως... λίγο πιό κάτω από τους 'Αγίους 'Αποστόλους». Όλα αυτά τοποθετούν ως έδω τή συνοικία πάνω από τήν 'Εγνατία. Για τήν ίδια συνοικία έχει πει ό σ. στη σελ. 28: «Σύμφωνα με τά παραπάνω ή περιοχή του 'Αγίου Μηνᾶ άπλωνόταν στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης και περιέκλειε τίς μετέπειτα συνοικίες Yanik Manastir (έλληνική), Gülmecz-oglu (τουρκική) και Malta (έβραϊκή και φραγκική)». Αυτή τή φορά έχει κατέβει ό σ. και κάτω από τήν 'Εγνατία. 'Αρχικά λοιπόν ή συνοικία 'Αγίου Μηνᾶ ήταν, κατά τόν συγγραφέα, πολύ μεγαλύτερη και έκτεινόταν, σύμφωνα και με τους χάρτες του σελ. 75 και σελ. 139, κατά μήκος της βόρειας πλευράς της 'Εγνατίας, απ' τήν Πύλη του Βαρδάρη ως τή Λέοντος Σοφού και περιλάμβανε κάτω από τήν 'Εγνατία και τή συνοικία Μάλτας (Φραγκομαχαλά). Κάποτε λοιπόν από τόν 'Αγιο Μηνᾶ ως τό Βαρδάρη ήταν, όπως φαίνεται από τά λεγόμενα του σ., μία έλληνική συνοικία. 'Ετσι εξηγεί πώς ή συνοικία Yanik Manastir άργότερα έμεινε στόν Βαρδάρη, ενώ ό ένοριακός της ναός Yanik Manastir ('Αγιος Μηνᾶς) βρισκόταν στην 'Αγορά (Βενιζέλου πρὸς τήν 'Ιωνος Δραγούμη).

Τώρα θά δοῦμε πῶς ἡ συνοικία Yanik Manastir τοῦ Βαρδάρη ἀλλάζει κατὰ τὸν σ. τις ὀνομασίες σὲ Πύλες τοῦ δυτικοῦ τειχίους τῆς πόλης. Αὐτὸ γίνεται, γιατί ἡ ἐπόμενη στὴν καταγραφή τοῦ 1478 συνοικία Χρυσή τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν σ. σὲ συνέχεια πρὸς τὸ τμήμα τῆς συνοικίας Yanik Manastir βορειότερα ἀπὸ τὴν Πύλη τοῦ Βαρδάρη, πού συνήθως ὀνομάζεται Χρυσὴ Πύλη, ἐνῶ ἡ συνοικία πού πρέπει νὰ ὀνομάζεται Χρυσὴ ἀπὸ αὐτὴ τὴν Πύλη τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν σ. βορειότερα κατὰ μήκος τοῦ δυτικοῦ τειχίους.

Λέει ὁ σ. (σελ. 30): «Ἡ βυζαντινὴ συνοικία Χρυσὴ ἐπομένως ἐκτεινόταν πάνω ἀπὸ τὴ συνοικία τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, πολὺ πιὸ βόρεια ἀπὸ τὴν Πύλη τοῦ Βαρδάρη, καὶ ἔφτανε ὡς τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῶν τειχῶν τῆς πόλης. Ἀπὸ τὴν τοποθέτηση αὐτῆ τῆς συνοικίας Χρυσῆς συμπεραίνουμε ὅτι ἡ Χρυσὴ Πύλη, πού ἔδινε τὴν ὀνομασία τῆς στῆ συνοικία, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦταν ἡ Πύλη τοῦ Βαρδάρη, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, γιατί αὐτὴ, ὅπως εἶδαμε, βρισκόταν στῆ συνοικία Ἁγίου Μηνᾶ. Χρυσὴ ἐπομένως λεγόταν ἡ δυτικὴ πύλη τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ δὲν ὀνομαζόταν Λιτὴ ἢ Λιταία. Θὰ πρέπει συνεπῶς νὰ ἀναζητήσουμε σὲ ἄλλο σημεῖο τῶν δυτικῶν τειχῶν τῆ Λιτῆ ἢ Λιταία Πύλη».

«Ἐξῶ ὅπὸ τὴ μικρὴ πύλη τῶν βορινῶν τειχῶν, στὴν ὁποία κατέληγε ἡ προέκταση τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Βενιζέλου καὶ πού ὀνομαζόταν κατὰ τὸ τέλος τῆς τουρκοκρατίας Yeni Delik (Νέα Τρύπα), ἀπλωνόταν μιὰ ἀκάλυπτη ἔκταση, πού στὰ φορολογικὰ κατὰσταχα τοῦ 1906 ἀναφέρεται ὡς Namazgâh (Τόπος Προσευχῆς). Ὁ χώρος αὐτὸς χρησιμοποιήταν γιὰ ὁμαδικὴ προσευχὴ τῶν μουσουλμάνων σὲ ἑκτακτες περιπτώσεις, ὅπως σὲ πολέμους, ἀνομβρίες, σεισμούς, λοιμούς κ.λ. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ πύλη αὐτὴ νὰ ἦταν ἡ Λιτὴ Πύλη καὶ νὰ ὀδηγοῦσε σὲ χῶρο προσευχῆς ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἤδη χρόνια». «Ἡ συνοικία ἀργότερα ἐξαφανίστηκε. Στῆ θέση τῆς πρέπει νὰ ἀναπτύχθηκαν ἡ συνοικία Cezeri Kasim Paşa, πού εἶχε ἀρχίσει νὰ δημιουργεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. μὲ τὴ μετατροπὴ σὲ τζαμί τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τὸ 1520-1530, καὶ ἡ συνοικία τοῦ Kazaz Hacı Musa, βόρεια ἀπὸ τὴ δυτικὴ πύλη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου».

Νομίζουμε ὅτι σ' αὐτὰ μπορούν νὰ ὑπάρξουν μερικὲς λογικὲς ἀντιρρήσεις. Ἄς δοῦμε πῶς ὁ σ. χάραξε τὰ ὄρια τῆς συνοικίας Ἁγίου Μηνᾶ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία. Στὴν καταγραφή τοῦ 1478 στῆ συνοικία Ἁγίου Μηνᾶ ἀναγράφονται τὰ ἐξῆς τεμένη (βλ. σελ. 25):

1. Ὁμάδα τοῦ τεμένου τῆς Ἐκκλησίας στὴν Πύλη τοῦ Βαρδάρη. (Αὐτὴ εἶναι ἡ Ἁγία Κυριακὴ, τὸ μετέπειτα Μπουρμαλί Τζαμί, ὅπου σήμερα εἶναι τὸ ξενοδοχεῖο «Βιέννη». Βλ. σελ. 27).

2. Ὁμάδα τοῦ τεμένου Hızır Ağa στὴν Πύλη τοῦ Γαλοῦ. (Τὸ τεμενος αὐτὸ βρισκόταν στὴν Πλατεία Ἐμπορίου, ἐκεῖ ὅπου κατὰληγε ἡ σημερινὴ Ἴωνος Δραγοῦμη. Βλ. σελ. 27).

3. Ὁμάδα τοῦ τεμένου Hacı Mustafa.

4. Ὁμάδα ἄλλου τεμένου Hacı Mustafa.

Μὲ τὰ πρῶτα δύο τεμένη ἡ συνοικία Ἁγίου Μηνᾶ τοποθετεῖται ἀσφαλῶς κάτω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία. Ἡ ταῦτιση τῶν ἄλλων δύο θὰ εἶναι καθοριστικὴ γιὰ τὸ ζήτημα, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐύκολη. Ὁ σ. ψάχνει νὰ τὰ βρεῖ καὶ λέει (σελ. 28): «Ἀπὸ τὰ τέσσερα τεμένη μὲ ἴδρυτὴ Mustafa πού ἀναφέρονται στὸ τεφτέρι καταγραφῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. ἀποκλείονται ἐξ αἰτίας τῆς θέσεώς τους τὰ δύο». (Τοῦ Mustafa Kazaz καὶ τοῦ Hacı Mustafa, γιοῦ τοῦ Pinti Hasan). Σωστά, γιατί τὸ πρῶτο βρισκόταν στῆ συμβολῆ τῶν ὁδῶν Ἡφαιστῆως καὶ Καπετᾶν Ἄγρα, πάνω ἀπὸ τὸ τέρμα τῆς Κασσάνδρου καὶ κοντὰ στὸ δυτικὸ τειχίος (βλ. σελ. 347) καὶ τὸ δεύτερο στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας, λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγίου Δημητρίου (βλ. σελ. 342). Μένουν ὁμως ἀπὸ τὰ τέσσερα ἄλλα δύο ἀταύτιστα, ἓνα Hacı Mustafa καὶ ἓνα Hacı Mustafa Düzmece. Ὡς ἐδῶ ἀκόμη δὲν βρέθηκαν τὰ δύο τεμένη Hacı Mustafa τῆς συνοικίας Ἁγίου Μηνᾶ στὴν καταγραφή τοῦ 1478. Τὰ ὄρια τῆς συνοικίας ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν κάτω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία. Ἐξακολουθεῖ ὁμως τὴν

Έρευνα ὁ συγγραφεὺς. Ἐπὶ τὰ ἐξί τεμένη με ἰδρυτὴ Mustafa, ποὺ ἀναφέρονται σὲ μεταγενέστερες καταγραφὲς τζαμιῶν (τοῦ 1906), ἀποκλείει καὶ πάλι ἀπὸ τῆ θέσης τους τὰ πρῶτα πέντε, ἀφήνοντας μόνον ἓνα, τὸ τέμενος τοῦ Gülmez-oğlu Hacı Mustafa, καὶ λέει (σελ. 28): «Ἡ συνοικία τοῦ Gülmez-oğlu Hacı Mustafa τὸ 1906 βρισκόταν μπαίνοντας στὴν πόλη ἀπὸ τὴν Πύλη τοῦ Βαρδάρη ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ συνοικία Yanık Manastır κατὰ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Ἐγνατίας καὶ παράλληλα με αὐτὴ καὶ ἔφθανε ὡς τὴ μικρὴ συνοικία Hamza Bey (κινηματογράφος Ἀλκαζάρ). Ἐκεῖ ἐπομένως πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο τεμένη Hacı Mustafa, ποὺ ἀναφέρονται τὸ 1478 στὴ συνοικία Yanık Manastır». Βρῆκε λοιπὸν τέμενος ὁ σ., ποὺ ἐντοπίζεται τὰ ὄρια τῆς συνοικίας Ἁγίου Μηνῶ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία.

Πῶς εἴμαστε ὁμως βέβαιοι ὅτι τὸ τέμενος Gülmez-oğlu Hacı Mustafa τοῦ 1906 εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ δύο τεμένη Hacı Mustafa τοῦ 1478 στὴ συνοικία Ἁγίου Μηνῶ καὶ δὲν εἶναι ἓνα νεότερο; Ἐχουν περάσει ἀπὸ τὸ 1478 τετρακόσια εἴκοσι ὀκτὼ χρόνια καὶ σὲ τόσο μεγάλο χρονικὸ διάστημα πολλὰ τουρκικὰ τεμένη εἶχαν καταστραφῆ καὶ πολλὰ καινούργια εἶχαν ἰδρυθεῖ. Πῶς εἶναι λοιπὸν βέβαιος ὁ σ. γι' αὐτὴ τὴν ταύτιση καὶ μ' αὐτὴ μετακινεῖ τὶς ὀνομασίες τῶν Πυλῶν τοῦ δυτικοῦ τείχους; Δὲν πεισθήκαμε, δυστυχῶς, ἀκόμη ὅτι ἡ ἀρχικὴ συνοικία Ἁγίου Μηνῶ ἐκτεινόταν κοντὰ στὸν Βαρδάρη καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία.

Γιὰ τὸ δεύτερο τέμενος Hacı Mustafa τοῦ 1478 στὴ συνοικία Ἁγίου Μηνῶ ὁ σ. λέει (σελ. 28): «Ἴσως νὰ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μικρὰ τεμένη, ποὺ βρίσκονταν, ἀνόνομα καὶ κατεστραμμένα, στὴν περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς τοῦ λιμανιοῦ (İstira) καὶ στὴν περιοχὴ Βυρσοδεψείων, τοποθετημένο ἀνάμεσα στὴν ἀγορὰ αὐτὴ καὶ στὸ κάστρο τοῦ Βαρδάρη». Εἶτε ἦταν εἶτε δὲν ἦταν, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἀρχικὴ συνοικία Ἁγίου Μηνῶ ἐκτεινόταν στὸ Βαρδάρη καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία. Γι' αὐτὸ νομίζουμε ὅτι ἡ τοποθέτηση ὡς τμήματος τῆς ἀρχικῆς συνοικίας Ἁγίου Μηνῶ τῆς συνοικίας με τὴν ὀνομασία «Συνοικία Yanık Manastır» κοντὰ στὴν Πύλη τοῦ Βαρδάρη καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία στοὺς χάρτες σελ. 75 καὶ σελ. 139 τοῦ σ. εἶναι λάθος. Τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς παλαιᾶς συνοικίας Χρυσῆς πρέπει νὰ τὸ κάλυψαν οἱ μεταγενέστερες τουρκικὲς συνοικίες, ποὺ στοὺς παραπάνω χάρτες τοποθετοῦνται με τὴ σειρά ἀπὸ τὸ δυτικὸ τείχος πρὸς τὴν πόλη, Cezeri Kasım Paşa, Yahya Bali καὶ Gülmez-oğlu.

Ἐπομένως ἡ ἀρχικὴ συνοικία Χρυσῆ τοῦ 1478, ἡ ὁποία «ἀργότερα ἐξαφανίστηκε καὶ στὴ θέσῃ της πρέπει νὰ ἀναπύχθηκε ἡ συνοικία τοῦ Cezeri Kasım Paşa, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ δημιουργεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. με τὴ μετατροπὴ σὲ τζαμί τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τὸ 1520-1530, καὶ ἡ συνοικία τοῦ Kazaz Hacı Musa, βορειότερα ἀπὸ τὴ δυτικὴ πύλη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου» (βλ. σελ. 30), εἶχε τὸ ὄνομα τῆς ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ὀνομασία Χρυσῆ Πύλη, τῆς Πύλης τοῦ Βαρδάρη, ὡς τὴν ὁποία ἔφθανε ἡ συνοικία πρὸς τὴν Ἐγνατία. Αὐτὴ τὴν ὀνομασία «Χρυσῆ Πύλη» θέλει νὰ μετακινήσει ὁ σ. βορειότερα στὴ θέσῃ τῆς Ληταίας Πύλης, στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀναζητώντας νέα θέσῃ γιὰ τὴ Ληταία «στὴ μικρὴ πύλη τῶν βορινῶν τειχῶν, στὴν ὁποία κατέληγε ἡ προέκτασις τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Βενιζέλου καὶ ποὺ ὀνομαζόταν κατὰ τὸ τέλος τῆς τουρκοκρατίας Yeni Delik (Νέα Τρύπα)...Εἶναι πολὺ πιθανὸ (λέει), ἡ Πύλη αὐτὴ νὰ ἦταν ἡ Λιτὴ Πύλη καὶ νὰ ὀδηγοῦσε σὲ χῶρο προσευχῆς ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἡδὴ χρόνια». Τὶ εἶδους ὁμως χῶρος προσευχῆς ὑπαίθριος ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τείχος θὰ ἦταν αὐτὸς στὰ βυζαντινὰ χρόνια, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἔχουμε καμιά εἰδίση; Μήπως ὁ σ. παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν ὀρθογραφία με γλῶττα τῆς ὀνομασίας Λιτὴ, ἐνῶ πρόκειται γιὰ χωριὸ Λητὴ τῆς ἐπαρχίας καὶ νομοῦ Θεσσαλονίκης, ποὺ εἶναι κτισμένο στὴ θέσῃ τῆς ἐπιγραφικῆς μαρτυρημένης ἀρχαίας πόλης Λητὴ ἢ Λιτὴ καὶ σήμερα γράφεται συνήθως με ἦτα; Ἡ Ληταία Πύλη ὀδηγοῦσε σ' αὐτὴν.

Και μόνο το όνομα όμως Νέα Τρύπα (Yeni Delik), που εμφανίζεται μάλιστα στο τέλος της τουρκοκρατίας, δείχνει ότι το άνοιγμα αυτό του βορινού τείχους έγινε, για ένα οποιονδήποτε λόγο, στά χρόνια της τουρκοκρατίας και δεν είναι βυζαντινό, όπως πιθανολογεί η λύση άπελπισίας που έδωσε ο σ. στο πρόβλημά του. "Αν ή πόλη ήταν βυζαντινή, θα την ανέφεραν οι βυζαντινές πηγές και αν αυτή ήταν ή Ληταία Πύλη τών βυζαντινών πηγών, δεν θα ήταν «μικρή πόλη των βορινών τειχών».

Ο Καμενιάτης το 904 δύο πύλες μόνο γνωρίζει στο δυτικό τείχος της πόλης και όχι τρείς, όπως ο σ. μας. Λέει ο Καμενιάτης (κεφ. 39-40, Bonn. 544): *Τò δὲ πλῆθος πάλιν προσερχθή ταῖς δυοῖ πύλαις ταῖς πρὸς δύσιν ἀφορώσαις τῆς πόλεως*. Στο ίδιο κεφάλαιο ονομάζει τή μία από τις δύο Χρυσή και τήν ἄλλη Ληταία. Λέει (Bonn. 544): *οἶον γάρ ἐγεγόνει κακὸν κατὰ τὴν καλουμένην Χρυσὴν πύλην*. Και παρακάτω (κεφ. 41, Bonn. 545): *Τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ περὶ τὴν ἄλληρ πύλην, ἣν καλοῦσι Ληταίαν, πραχθῆναι συνέβη*.

Δύο λοιπόν πύλες ὑπῆρχαν κατὰ τὰ βυζαντινὰ χρόνια στο δυτικό τείχος, που ή μία λεγόταν Χρυσή και ή ἄλλη Ληταία. Ο σ. γνωρίζει τρείς, τήν πύλη του Βαρδάρη, αὐτή που ήταν στο δυτικό τέρμα τῆς Ἁγίου Δημητρίου, που τήν ονομάζει Χρυσή, και τή μικρή πύλη Νέα Τρύπα (Yeni Delik), που τήν ονομάζει Ληταία. Αὐτὰ ὅμως, που ὅλα στηρίζονται σὲ μιά ἀπίθανη ταύτιση δύο τεμενῶν και δύο προσώπων, που ἀπέχουν μεταξύ τους περισσότερο ἀπό τετρακόσια χρόνια, δὲν μπορούν νὰ στηρίζουν οὔτε τὴν ἐλάχιστη πιθανότητα. Χρυσή παραμένει ή Πύλη του Βαρδάρη, που βρίσκεται στο δυτικό τέρμα τῆς κεντρικῆς ἀρτηρίας τῆς πόλης, τῆς Via Regia τῶν Ρωμαίων και τῆς Λεωφόρου τῶν Βυζαντινῶν, και που εἶχε μπροστὰ τῆς θριαμβευτικὸ τόξο, ἀντίστοιχο ἐκείνου του ἀνατολικοῦ τέρματος τῆς ἴδιας λεωφόρου (τῆς Ἀψίδας του Γαλερίου-Καμάρας), και που ἀπ' αὐτὴν ἐμπαινε στὴν πόλη ή διακλάδωση τῆς ὁδοῦ Ἐγνατίας και που ὄδηγοῦσε πρὸς δυσμὰς και τὴν Ἐγνατία και ὀχι πρὸς τὴν κοινόπολη Λητὴ στο δρόμο πρὸς τις Σέρρες. (Γιὰ τὸ δυτικὸ αὐτὸ θριαμβευτικὸ τόξο βλ. στὸν M. V i c k e r s, Hellenistic Thessalonica, J.H.S. 92, 1972, σελ. 162 και σημ. 27, 28, 29, ὅπως περιηγητὰς που τὸ ἀναφέρουν και που καταστράφηκε το 1874. Βλ. και ἀπεικόνισή του στὸν Α. Λέτσα, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, I, Θεσσαλονίκη 1961, σελ. 124, εἰκ. 62).

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ὅμως, που δείχνουν ὅτι ή συνοικία Ἁγίου Μηνᾶ δὲν ἔφτανε ὡς τὸ Βαρδάρη και πᾶνω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία και ὅτι ή συνοικία Χρυσή δὲν βρισκόταν πᾶνω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία και μακριὰ ἀπὸ τὴν Πύλη του Βαρδάρη, πρέπει νὰ σημειώσουμε και τὰ ἑξῆς:

Ἡ καταγραφή του 1478 μιλáει βέβαια γιὰ ἑλληνικὴ συνοικία Ἁγίου Μηνᾶ στὴν ἐποχὴ τῆς (βλ. σελ. 25 και σελ. 27/8), ὁ σ. ὅμως ἀδίστακτα τὴν ταυτίζει συνεχῶς με τὴ μεταγενέστερη τουρκικὴ συνοικία Yanik Manastir, που πρώτη φορά ἀναφέρεται τὸ 1906 (Esas Θεσσαλονίκης I, 35-41, βλ. σελ. 73/4 και σημ. 80).

Αὐτὸ συμβαίνει, γιατί ὁ σ. ἀνυποψίαστα πιστεύει ὅτι τὸ τουρκικὸ Yanik Manastir εἶναι ὁ Ἁγιος Μηνᾶς. Τὸν παρέσυρε σ' αὐτὸ ὁ Χατζη-Ἰωάννου, ὁ ὁποῖος λέει (Ἀστυγροφία, 99): «Ὁ Ἁγιος Μηνᾶς ἦν και οὗτος μοναστήριον. Οὗτος δὲν ἔχει ἰδιαιτέρων συνοικιαν ὑπάγεται ὅμως εἰς αὐτὸν τὸ Βαρδάρη· διὰ τοῦτο οἱ Τοῦρκοι ὀνομάζουσι τὸ Βαρδάρη Γιανῆκ Μοναστήρ μαχαλέ, ἦτοι ἔνοριαν του κεκαυμένου μοναστηρίου· διότι ὁ Ἁγιος Μηνᾶς δις ἐκάθη». Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Χατζη-Ἰωάννου λέει ἀμέσως παρακάτω (δ.π.): «Ὁπσοδῆποτε ὁ ναὸς ἐκ νέου ἐκτίσθη, διότι τὸ 1835 εἶδεν αὐτὸν ὁ Ἁγκ λειτουργοῦντα. Δευτέρα ἀποτέφρωσις του ναοῦ ἐγένετο τὸ 1839 μαρτυρούσης τῆς ἐπιγραφῆς. Ἀνεκτίσθη δὲ ὁ ναὸς μετὰ 13 ἔτη, ἦτοι τὸ 1852».

Πῶς λοιπὸν μπορούσε τὸ Yanik Manastir στο Esas του 1906 νὰ εἶναι ὁ Ἁγιος Μηνᾶς, ὁ ὁποῖος λειτουργοῦσε ἀπὸ τὸ 1852 και ἐπὶ χρόνια δὲν δικαιολογοῦσε τὴν ὀνομασία 1874-Μοναστήρι;

“Άλλο πρέπει νά είναι τό έρείπιο στό Βαρδάρη πού όνομαζόταν άπό τούς Τούρκους Yanik Manastir. Είναι ό μεγάλος και μεμονωμένος Πύργος-Πυλώνας στην όδό Παπαρηγοπούλου μπροστά στόν ναό τών Άγίων Άποστόλων. Γι’ αυτόν τόν Πύργο-Πυλώνα, πού τά ύπολείμμά του άκόμη στέκονται εκεί, και ό T a f r a l i πίστευε (Topographie, 86 και ένδειξη στόν χάρτη του στό τέλος), πώς είναι τά έρείπια κάποιας εκκλησίας μοναστηριού πού κάηκε (Yanik Manastir). Τό μέγεθος, τήν κατασκευή και τή σημασία του Πύργου-Πυλώνα αυτού έδειξε ή τελευταία μελέτη του Γ ι ώ ρ γ ο υ Β ε λ έ ν η, ‘Ο Πυλώνας τής Μονής τών Άγίων Άποστόλων Θεσσαλονίκης. Άφιέρωμα στη Μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, «Μακεδονικά», Παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 23-35, με σχέδια και φωτογραφίες. Αυτό τό μεγάλο έρείπιο κοντά στόν ναό τών Άγίων Άποστόλων, κοντά στό τζαμί τούς Σουούκ-Σού, όνόμαζαν οί Τούρκοι, μη ξέροντας τί είναι, Yanik Manastir.

“Ότι εκεί ύπήρχε μοναστήρι κτισμένο επάνω στά έρείπια θεοδοσιανού ‘Οκταγώνου μαρτυρούν τά κατά καιρούς άνασκαφικά εύρήματα μεταξύ τών όδων Παπαρηγοπούλου και Μαβίλη. Βλ. Ε ύ τ έ ρ π η ν Μ α ρ κ ή, ‘Ενας άγνωστος όκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη. Σ’ αυτό τόν τόμο, σελ. 117-133.

“Άλλος λοιπόν ό ‘Άγιος Μηνάς και ή συνοικία του κάτω άπό τήν ‘Εγνατία και άλλο τό Yanik Manastir και ή συνοικία του πάνω άπό τήν ‘Εγνατία κοντά στό Βαρδάρη.

“Έτσι και ή συνοικία Χρυσή, πού βρισκόταν πάνω άπό τήν ‘Εγνατία κοντά στην Πύλη του Βαρδάρη και τήν κάλυψαν άργότερα τουρκικές συνοικίες, έχει τό όνομά τής άπό τή Χρυσή Πύλη Βαρδαρίου και δέν ύπάρχει λόγος νά μετακινήσουμε καμιά όνομασία πύλης του δυτικού τείχους.

Συνοικία ‘Ομφαλοῦ

“Άς προχωρήσουμε τώρα και σέ άλλες νέες διαπιστώσεις του σ. έξ ίσου άμφισβητήσιμες, έως ότου φθάσουμε και σέ άναμφισβήτητες έπιτυχίες του.

‘Η παλαιότερη έρευνα είχε τοποθετήσει τόν ‘Ομφαλόν κατά δημόδη έν Θεσσαλονίκη λόγον του Π. Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ (Μνημεία τής έν Θεσσαλονίκη λατρείας του ‘Αγίου Δημητρίου, Β.Ζ. 17, 1908, 328) εις τόν άνοικτό τής παλιάς πόλης χώρο τής ρωμαϊκής και βυζαντινής ‘Αγοράς, νοτίως δηλαδή τής βασιλικής του ‘Αγίου Δημητρίου, και τό έν τῆ γειτονία τοῦ ‘Ομφαλοῦ διακείμενον πρὸς δύσιν και μεσημβρίαν κείμενον τῆς παλαιᾶς πραικαύστου ‘Εβραϊδος...κελλόδριον...τῶν Μαρτύρων τεσσαράκοντα...κείμενον οίονει τῆς λεωφόρου μέσον ένός έγγραφου πού 1420 τῆς Μονῆς Διονυσίου (βλ. Γ. Ι. Θ ε ο χ α ρ ῖ δ ο υ, ‘Άγνωστα τοπογραφικά, «Μακεδονικά» 5, 1961-1963, 1-14) λίγο δυτικότερα τής σημερινῆς Παναγίας Χαλκέων. Θεωρήθηκε δηλαδή ότι ό όρος «‘Ομφαλός» σημαίνει τό κέντρον τής πόλης και λήφθηκε ύπόψιν γιά τήν καμένη συνοικία τών πρὸ του 16ου αἰ. βυζαντινῶν ‘Εβραίων τῆς πόλης, ότι στην Παναγία Χαλκέων βρέθηκε δίγλωσσό έλληνο-έβραϊκή έπιγραφή παλαιохριστιανικής έποχῆς, πού προδίνει τήν ύπαρξη έβραϊκής Συναγωγῆς στη θέση εκείνη...Βοήθησε στην τοποθέτηση αὐτῆ και ή μνεία τῆς «λεωφόρου», πού πρέπει νά είναι ή σημερινή ‘Εγνατία (βλ. Γ. Ι. Θ ε ο χ α ρ ῖ δ ο υ, δ. π., σελ. 7-11). Αὐτές ήταν οί ένδείξεις πού ύπήρχαν και σ’ αὐτά τά συμπεράσματα μπορούσαν νά δηγηθούν.

‘Ο συγγραφέας μας τώρα με τά τουρκικά του «κίτάπια» διαπιστώνει άλλα πράγματα. Ξεκινώντας άπό τήν καταγραφή του 1478, όπου σημειώνεται συνοικία ‘Ομφαλοῦ με τρία τουρκικά τεμένη (βλ. σελ. 25: Συνοικία ‘Ομφαλοῦ):

8. ‘Ομάδα του τεμένου Hatib

9. ‘Ομάδα του τεμένου Yousouf Tokmak

10. ‘Ομάδα του τεμένου Haci Kemal), προσπαθεῖ νά ταυτίσει τά τρία τεμένη, γιά νά τόν οδηγήσει ή ταύτιση αὐτή στην περιοχή τῆς πόλης, όπου πρέπει νά ήταν ή συνοικία του ‘Ομφαλοῦ πού περιείχε τά τεμένη αὐτά.

Ἔτσι λέει (σελ. 30): «Ἀπὸ αὐτὰ τὸ πρῶτο πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ τζαμί τῆς συνοικίας πρὸ τὸν 18ο αἰ. ὀνομαζόταν Sari Hatib (τοῦ κιτριναῖρου Ἱεροκλήρου), βορειότερα ἀπὸ τὴ συνοικία τοῦ Kara Haci-oğlu. Ἄλλη συνοικία Hatib στὴ Θεσσαλονίκη δὲν ὑπῆρχε». Καί σελ. 346: «Τὸ τέμενος τοῦ Sari Hatib πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο, πρὸ τὸ 1478 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. ὀνομαζέται μόνο Hatib. Βρισκόταν στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Λέοντος Σοφοῦ καὶ Πτολεμαίων καὶ κήκε το 1917, σύμφωνα μὲ τὸ ἔγγραφο τοῦ μουφτῆ Θεσσαλονίκης. Ὁ ἰδρυτὴς του εἶναι ἄγνωστος. Ἴσως ἦταν πρὶν χριστιανικὸς ναός».

Βρισκόταν δηλαδὴ δυτικότερα ἀπὸ τὸ σημερινὸ Δημαρχεῖο (παλιὸ Καραβάν Σεράι) καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Ἐγνατία. Ἡ ἀμφίβολη αὐτὴ ταύτιση, λόγω χρονικῆς ἀποστάσεως τριακοσίων ἐτῶν, τοῦ τεμένους Hatib τοῦ 1478 μὲ τὸ τέμενος Sari Hatib τοῦ 18ου αἰ. τοποθετεῖ τὴ συνοικία τοῦ Ὁμφαλοῦ σὲ θέση πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη πρὸ τὴν εἶχε τοποθετήσει ἡ παλαιότερη ἔρευνα.

Ὁ σ. κατόπιν ταυτίζει καὶ τὸ τρίτο τέμενος. Τὸ δεύτερο, τοῦ Yousouf Tokmak, δὲν μπόρεσε νὰ τὸ ταυτίσει. Λέει (σελ. 31) «Τὸ τέμενος τοῦ Haci Kemal πρέπει νὰ εἶναι αὐτὸ πρὸ ἔδωσε τὴν ὀνομασία του στὴ συνοικία Tarakci Haci Kemal, κοντὰ στὰ βόρεια τείχη». Καί σελ. 342/3: «Ὁλόκληρο τὸ ὄνομα τοῦ Tarakci... ἦταν κατὰ τὰ βακουφικά τεφτέρια Tarakci Kemal. Ἴσως εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ τέμενος τοῦ Haci Kemal, πρὸ ἀναφέρεται τὸ 1478... βρισκόταν στὸ σημεῖο πρὸ διασταυρώνονταν οἱ ὁῖμοι Salı Tekkesi (Ρακτιβάν) καὶ Abdürrahman Bey (Ὀλυμπιάδος)». Βρισκόταν δηλαδὴ λίγο ἀνατολικότερα τῆς σημερινῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης. Γιὰ τὴν ταύτιση αὐτὴ δὲν εἶναι βέβαιος οὔτε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς («ἴσως» λέει).

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ σ. συμπεραίνει μὲ βεβαιότητα (σελ. 31): «Ἡ βυζαντινὴ συνοικία τοῦ Ὁμφαλοῦ ἐπομένως βρισκόταν ἀνατολικά ἀπὸ τὴ Χρυσή καὶ δυτικά ἀπὸ τὸ σημερινὸ Διοικητήριο. Συνεπῶς ἡ *γειτονία τῆς παλαιᾶς Ἐβραϊδος*, ἡ ἑβραϊκὴ δηλαδὴ συνοικία τῆς Θεσσαλονίκης πρὶν ἀπὸ τὴν ἀλωση τῆς πόλης, πρὸ βρισκόταν σύμφωνα μὲ ἓνα ἔγγραφο τοῦ 1420 βορειοανατολικά ἀπὸ τὴ *γειτονία τοῦ Ὁμφαλοῦ*, δὲν βρισκόταν δυτικά ἀπὸ τὴν Παναγία Χαλκῆων, ἀλλὰ κάπου γύρω στὴ θέση πρὸ σήμερα εἶναι τὸ Διοικητήριο. Ἡ λεωφόρος πρὸ ἀναφέρεται στὸ ἴδιο ἔγγραφο πρέπει νὰ ἦταν ἡ Ἁγίου Δημητρίου καὶ ὄχι ἡ Ἐγνατία, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ⁵¹ (51Γ. Ι. Θ ε ο χ α ρ ί δ η, Ἄγνωστα τοπογραφικά, «Μακεδονικά» 5, 1961-1963, 8-10)».

Πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ σ. στὴν ἴδια σελ. 31, σημ. 50, σημειώνει ὅτι στὴν ἴδια θέση (κάπου γύρω στὸ Διοικητήριο) ὁ καθηγητὴς Γ. Μπακαλάκης σὲ ἀνέκδοτη ἀκόμη μελέτη του τοποθετεῖ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου, ὅπου εἶναι γνωστὸ ὅτι συνέβαιναν φαλλικά δρώμενα καὶ φαλλοφορία. Παραπέμπει ὁ σ. καὶ στὸν M. V i c k e r s, Hellenistic Thessalonika, J. H. S. 92 (1972) 156 κ.έ., 164 εἰκ. 1, 3, 4, ὁ ὁποῖος στὴν ἴδια θέση διακρίνει σὲ ἓνα μεγάλο οικοδομικὸ τετράγωνο τὴν Insula Sacra τῆς Θεσσαλονίκης. Πουθενὰ ἀλλοῦ ὅμως στὴ Θεσσαλονίκη δὲν ἄφησαν ἑλληνιστικὰ λείψανα ἀναμνηστικὰ στὰ βυζαντινὰ χρόνια γιὰ νὰ εἶναι καὶ ὁ Ὁμφαλὸς τοῦ 1420 ἑλληνιστικὴ ἀνάμνηση.

Στὸ κείμενο πάντως τοῦ σ. μας δικαιολογοῦνται οἱ ἐξῆς ἐπιφυλάξεις, πρὸ δὲν μποροῦν νὰ στηρίζουν τὶς διαπιστώσεις του:

1) Δὲν εἶναι βέβαιη ἡ ταύτιση πρὸ γίνεται στὰ δυὸ ἀπὸ τὰ τρία τεμένη τῆς συνοικίας τοῦ Ὁμφαλοῦ τοῦ 1478 μὲ τεμένη πρὸ ἀπέχουν ἀπ' αὐτὰ, ὅπως εἶδαμε, περισσότερο ἀπὸ τριακόσια χρόνια. Σ' αὐτὴ ὁμοίως τὴν ταύτιση, πρὸ ἡ μιὰ χαρακτηρίζεται «ἴσως», καὶ μόνο σ' αὐτὴ στηρίζει ὁ σ. τὶς διαπιστώσεις του.

2) Ἡ ἔκταση τῆς συνοικίας τοῦ Ὁμφαλοῦ ἀπὸ τὴν Ἐγνατία ὡς ἐπάνω κοντὰ στὰ τείχη ἐμφανίζεται πολὺ μεγάλη καὶ ἡ τοποθέτηση τῆς *γειτονίας τῆς παλαιᾶς Ἐβραϊδος*, σύμφωνα μὲ τὸ ἔγγραφο τοῦ 1420, βορειοανατολικά ἀπὸ μιὰ τέτοια *γειτονία τοῦ Ὁμφα-*

λοῦ εἶναι ἀπίθανη, ἀφοῦ τοποθετεῖ ἐβραϊκὴ συνοικία πάνω ἀπὸ τὴν Ἁγίου Δημητρίου καὶ σὲ ἀνὸπαρκοῦ χωρὸ.

3) Ἡ ὁδὸς Ἁγίου Δημητρίου, τὴν ὁποία ὁ Midhat Paşa ἐπλάτυνε στὰ νεώτερα χρόνια σὲ κανονικὴ τρίτη παράλληλη ἀρτηρία τῆς πόλης, εἶναι ἀπίθανο νὰ ἦταν καὶ νὰ ὀνομαζόταν σὲ βυζαντινὰ χρόνια *λεωφόρος*, ὅπως ὀνομαζόταν κατ' ἐξοχὴν ἡ κεντρικὴ ἀρτηρία τῆς πόλης, ἡ Ἐγνατία, καὶ νὰ εἶχε ἔτσι ἡ Θεσσαλονικὴ τὸ 1420 δύο *λεωφόρους*.

Σὰν συμπέρασμα μποροῦμε νὰ ποῦμε τὰ ἑξῆς: Δὲν γνῶρίζουμε ἀσφαλῶς ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ ὀνομασία «Ὀμφαλός», ἀν εἶναι δηλαδὴ μνημεῖο ἢ χαρακτηριστὸς τόπου. Ἡ παράδοση πάντως, ποῦ μᾶς δίδεωσσε ὁ Παπαγεωργίου, τοποθετεῖ τὸν «Ὀμφαλό» στὸ ἀνοικτὸ μέρος τῆς ρωμαϊκο-βυζαντινῆς Ἀγορᾶς κάτω ἀπὸ τὸν Ἁγίου Δημήτριου καὶ ἡ τοποθέτησι κοντὰ στὴ «συνοικία τοῦ Ὀμφαλοῦ» τῆς «πυρκαϊστοῦ Ἑβραϊδοῦ» ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τοῦ 1420 τῆς Μονῆς Διονυσίου συμφωνεῖ μὲ τὴ σκέψη, ὅτι οἱ βυζαντινοὶ Ἑβραῖοι εἶχαν ἐμπορικὸ συμφέρον νὰ ἐγκατασταθοῦν κοντὰ στὴν Ἀγορὰ, ἀφοῦ μάλιστα καὶ ἡ διγλωσση ἑλληνοεβραϊκῆ ἐπιγραφῆ, ποῦ βρέθηκε στὴν Παναγία Χαλκῶων, μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἐβραϊκῆς Συναγωγῆς ἐκεῖ κοντὰ κατὰ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια. Αὐτὰ ὅλα μόνο ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἢ νέες πληροφορίες πηγῶν μποροῦν νὰ τὰ ἀνατρέψουν καὶ ὄχι ἡ ἀμφιβολία ταῦτιση ἐνὸς τεμένους τοῦ 1478 μὲ ἓνα ὄχι ἀπολύτως ὁμόνυμο τέμενος τοῦ 18ου αἰ., ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τριακόσια χρόνια καὶ μὲ τὸ ἀπίθανο ἀποτέλεσμα νὰ τοποθετηθεῖ ἡ «συνοικία τοῦ Ὀμφαλοῦ» δυτικὰ ἀπὸ τὸ σημερινὸ Διοικητήριον καὶ ἡ συνοικία τῆς «παλαιῆς πυρκαϊστοῦ Ἑβραϊδοῦ» «κάπου γύρω» στὴ θέση ποῦ σήμερα εἶναι τὸ Διοικητήριον.

Ἐὰς δοῦμε τώρα καὶ μερικὲς ἐπιτυχίαις τοῦ συγγραφέα:

Συνοικία Καταφυγῆς

Ἡ καταγραφή τοῦ 1478 ἐπιτρέπει εἰς τὸν σ. νὰ τοποθετηθεῖ ἀναμφισβήτητα πλέον τὴ βυζαντινὴ συνοικία τῆς Καταφυγῆς, τῆς ὁποίας οἱ Ἕλληνες κάτοικοι ἐκτοπίστηκαν ἀργότερα ἀπὸ Τούρκους καὶ Ἑβραῖους καὶ ἡ συνοικία ξεχάστηκε (βλ. σελ. 32: Συνοικία Καταφυγῆς).

Ἀπὸ τὰ τέσσερα τεμένη τῆς συνοικίας, ποῦ ἀναγράφει ἡ καταγραφή τοῦ 1478, δύο (τὸ τρίτο καὶ τὸ τέταρτο) ὑπάρχουν μέχρι σήμερα. Αὐτὰ εἶναι: Τὸ τέμενος τοῦ Balaban Ağa, ποῦ εἶναι τὸ λεγόμενον ἀργότερα Kazancilar Cami, δηλαδὴ ἡ σημερινὴ Παναγία Χαλκῶων. Γ' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Βλ. τὸν σ. στὴ σελ. 312 (Τζαμι Kazancilar), ὅπου πηγὲς καὶ βιβλιογραφία. (Μόνον, ποῦ «ὁ πρὶν βέβηλος τόπος» τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Παναγίας Χαλκῶων δὲν «πρέπει ἀ σ φ α λ ὸς νὰ σημαίνει εἰδωλολατρικὸ κτίριο», ἀλλὰ π ι θ α ν ὸς ἀρχαία ἐβραϊκὴ Συναγωγὴ στὴ θέση ἐκεῖνη, ἀφοῦ ἐκεῖ βρέθηκε ἡ διγλωσση ἑλληνοεβραϊκῆ παλαιοχριστιανικῆ ἐπιγραφῆ). Καὶ τὸ τέμενος τοῦ Hamza Bey, ποῦ εἶναι ὁ σημερινὸς κινηματογράφος Ἀλκαζάρ στὴν Ἐγνατία. Καὶ γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Βλ. τὸν σ. στὴ σελ. 323/4, ὅπου ἡ ἱστορία τοῦ τζαμιοῦ μὲ πηγὲς καὶ βιβλιογραφία. (Μόνον, ποῦ ἡ σσημ. 156 εἶναι λαθασμένη. Δὲν δημοσιεύεται σ' αὐτὴν ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Hamza Bey τζαμιοῦ. Ἐδῶ ἐπρεπε νὰ γίνῃ ἡ παραπομπὴ στὸν M. K i e l, Notes on the History of Some Turkish Monuments, «Balkan Studies» 11, 1970, 131 κ.ε.).

Ἐτεῖ εἶναι βεβαιωμένον πλέον ὅτι ὑπῆρξε βυζαντινὴ συνοικία τῆς Καταφυγῆς καὶ ὅτι αὐτὴ ἐκτεινόταν κατὰ μήκος τῶν σημερινῶν ὁδῶν Βενιζέλου ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ Ἐγνατίας ἀπὸ Δ πρὸς Α.

Τὸ δεύτερο τέμενος τῆς συνοικίας, τὸ τέμενος Cadi Ἀbdüllah, βρισκόταν βορειότερα ἀπὸ τὸ τέμενος τοῦ Balaban Ağa καὶ ἡ ὁμόνυμη μικρὴ συνοικία Cadi Ἀbdüllah βρισκόταν ἀνάμεσα σὲ τοὺς δρόμους Παλαιὰ Ἀριστοτέλους καὶ Φιλίππου, ὅπου στὴν κάθετο ὁδὸ Θεοδώρου Γαζῆ ποῦ τὶς ἔνωσε βρισκόταν καὶ τὸ τέμενος Cadi Ἀbdüllah (βλ. σ. 132). Γιὰ τὸ τέ-

μενος αὐτὸ λέει ὁ σ. στή σελ. 345: «Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Ἰσῶς εἶναι ὁ πρῶτος καδὴς τῆς Θεσσαλονίκης ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἄλωση τοῦ 1430 Arap-zade 'Abdüllah Efendi (πληροφορία τοῦ E y i c e, Selanik, 447). Ἐν αὐτὸ εἶναι σωστὸ, τότε πρέπει ὡσὸςδήποτε νὰ ἦταν πρὶν ἐκκλήσια».

Ἐν πράγματι ἦταν ἐκκλησία, τότε δύο ναοὶ ὑπῆρχαν μέσα στὴ συνοικία Καταφυγῆς, τὸ Kazancılar Cami' καὶ τὸ τζαμί τοῦ Cadi' Abdüllah, καὶ ἕνας ἀπ' αὐτοὺς μπορεῖ νὰ ἦταν ὁ ἀναζητούμενος ναὸς τῆς Θεοτόκου Καταφυγῆς. (Ὁ σ. στή σελ. 44, σημ. 52, δίνει τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν ναὸ τῆς Καταφυγῆς, τὴν ὁποία δὲν ἔχουμε λόγῳ νὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ). Ἐπομένως ἡ τοποθέτηση τοῦ ναοῦ τῆς Καταφυγῆς πλάι στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Τρανοῦ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς σημερινῆς πλατείας Δικαστηρίων ἀπὸ τὴν Εὐτ. Μαρκεῖ - Ἀγγέλου, «Μακεδονικά» 19 (1979) 295-296, δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθεῖ, ἀφοῦ ἡ συνοικία τῆς Καταφυγῆς, ὅπως καθορίζεται ἀπὸ τὰ ἀναφερθέντα σωζόμενα μνημεῖα τῆς, δὲν πρέπει νὰ ἐφθανε ὡς ἐκεῖ.

Συνοικία Ἁγίας Πελαγίας

Ἡ συνοικία Ἁγίας Πελαγίας δὲν ἦταν ὡς σήμερα γνωστὸ ποῦ βρισκόταν. Τώρα μετὰ τὴν καταγραφή τοῦ 1478 καὶ τὰ τρία τέμνη τῆς συνοικίας ὁ σ. μπόρεσε νὰ τὴν καθορίσει (σελ. 33). Τὸ πρῶτο τέμενος, τοῦ Mehmed Dalyanci (Ἰχθυοτρόφου Mehmed) ὀδηγεῖ μετὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ κάπου κοντὰ στὴ θάλασσα. Ἄλλὰ καὶ τὸ δεύτερο τέμενος τῆς συνοικίας, τὸ τέμενος τοῦ Ra'if, «μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε μετὰ τὸ τέμενος Ἐbdürreuf, ποῦ ἀναφέρει ὁ Ἑβλιγιὰ Τσελεμπὴ στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. ὅτι βρισκόταν ἐξῶ ἀπὸ τὴν Πύλη τῆς Σκάλας, τῆς ἀποβάθρας δηλαδῆ» (σελ. 33). Γιὰ τὸ τέμενος τοῦ Ἐbdürreuf μιλáει ὁ σ. στή σελ. 330: «32. Τὸ Τζαμί κοντὰ στὴ Σκάλα—Iskele Kurbinda—βρισκόταν στὴν ὁδὸ Αἰγύπτου, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ παλαιὸ Ταχυδρομεῖο . . . κοντὰ στὴ θάλασσα, ἐξῶ ἀπὸ τὴν Πύλη τῆς Σκάλας καὶ πλάι στὸ τείχος». «Τὸ τρίτο τέμενος, τοῦ Haci Mehmed, ἀναφέρεται τὸ 1835 σχεδὸν κατεστραμμένο σὲ περιοχὴ ποῦ δὲν ἀναφέρεται» (σελ. 33).

Δεδομένου ὅτι «ἡ συνοικία τῆς Ἁγίας Πελαγίας γειτόνυε μετὰ τὴ μητρόπολη (T a f r a l i i, 190-191, R. J a n i n, 405), τοῦτο σημαίνει ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ ἀπλώνοταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ ὡς τὴν ἐκκλησίαν αὐτὴ. Ἡ ἴδια συνοικία πρέπει νὰ ἐφθανε ἐπίσης ἀπὸ τὰ παραθαλάσσια τεῖχη ὡς τὴν Ἐγνατία καὶ Ἰσῶς πιὸ πάνω» (σελ. 33). «Στὴν ἴδια περιοχὴ ἀναπτύχθηκαν οἱ μικρὲς ἀλλὰ πολυάνθρωπες καὶ πυκνοκατοικημένες ἐβραϊκὲς συνοικίαι ποῦ ἀναφέρουν οἱ περιηγητὲς τῶν ἐπομένων αἰώνων καὶ τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα. Ἡ συνοικία τῆς Ἁγίας Πελαγίας ἔπαυε νὰ ἀναφέρεται στὰ τεφτερίνα καταγραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως ἤδη ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ 17ου αἰ.» (σελ. 34).

Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ τέμενος τοῦ Ἐbdürreuf τοῦ Ἑβλιγιὰ μετὰ τὸ τέμενος τοῦ Ra'if τῆς καταγραφῆς τοῦ 1478 ὁ σ. θὰ ἐκφρασθεῖ μετὰ κάποια ἀμφιβολία στὴ σελ. 330: «Τὸν κτήτορά του ὁ ἴδιος Τοῦρκος περιηγητὴς τὸν ὀνομάζει Ἐbdürreuf Efendi καὶ γράφει ὅτι ἦταν μολὰς τῆς Θεσσαλονίκης. Ἰσῶς εἶναι τὸ Mescid τοῦ Ra'if, ποῦ ἀναφέρεται στὸ τεφτερίνο τοῦ 1478 ὅτι βρισκόταν στὴ συνοικία τῆς Ἁγίας Πελαγίας». Τὰ 160-70 χρόνια ποῦ χωρίζουν τὴν καταγραφή τοῦ 1478 καὶ τὴν πληροφορία τοῦ Ἑβλιγιὰ δὲν νομίζουμε ὅτι μποροῦν μόνον αὐτὰ νὰ στηρίζουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Mescid τοῦ Ra'if τοῦ 1478 μετὰ τὸ τέμενος τοῦ Ἐbdürreuf τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰ. τοῦ Ἑβλιγιὰ. Ὁ χρόνος εἶναι πολὺ μικρὸς γιὰ φυσικὲς φθορές.

Ἐτσι ἡ ἔρευνα τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης γνωρίζει τώρα ποῦ βρισκόταν ἡ βυζαντινὴ συνοικία τῆς Ἁγίας Πελαγίας στὴν πόλη καὶ τί ἀπέγινε αὐτὴ, χάρις στὴ μελέτη τοῦ συγγραφέα.

Συνοικία Ίπποδρομίου

Ἡ μεγαλύτερη δὴμος ἐπιτυχία τοῦ συγγραφέα εἶναι ἡ πολὺ σημαντικὴ ἀνακάλυψη τοῦ στῆ συνοικία Ίπποδρομίου. Στῆ συνοικία αὐτῇ, ποὺ ἡ θέση τῆς διατηρεῖ καὶ σήμερα τὴν ὀνομασία τῆς, ἡ καταγραφή τοῦ 1478 ἀναγράφει δύο τεμένη (σελ. 26): «21. Ὀμάδα τοῦ τεμένους τοῦ Sinan Bey, ἀδελφοῦ τοῦ Sarguca Paşa. 22. Ὀμάδα τοῦ τεμένους τῆς Μητροπόλεως».

Λέει ὁ σ. (σελ. 34): «Τὸ δεύτερο mescid (τέμενος) τῆς συνοικίας Ίπποδρομίου ὀνομαζόταν τὸ 1478 Metropoleiye (=τῆς Μητροπόλεως). Ἐπομένως πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ mescid αὐτὸ ἦταν ἡ προηγούμενη μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ εἶχε γίνει τζαμί πρὶν ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτῆ».

Ἡ μητρόπολη αὐτῆ τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ εἶχε γίνει τζαμί πρὶν ἀπὸ τὸ 1478, δὲν μπορούσε νὰ εἶναι ἡ Ἁγία Σοφία, ποὺ ἔγινε τζαμί τὸ 1525, οὔτε ἡ Rotonda, ποὺ ἔγινε τζαμί τὸ 1592, ποὺ σ' αὐτὲς ἔχει ἀναζητηθεῖ ἡ μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης.

Λέει ὁ σ. (σελ. 35): «Πλάι στὴν περιοχὴ τοῦ Ίπποδρομίου, ὅπου κατοικοῦσαν Ἕλληνες, ὑπῆρχε σὲ ὄλο τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας μιὰ τουρκικὴ συνοικία, ποὺ εἶχε πάντοτε τὸ μεγαλύτερο τουρκικὸ πληθυσμὸ· αὐτὴ ἦταν ἡ συνοικία τοῦ Αἰῶνος Mescid». (Γιὰ τὴ συνοικία Αἰῶνος Mescid μιλάει ὁ σ. στῆ σελ. 143 καὶ γιὰ τὸ τέμενος Αἰῶνος Mescid στῆ σελ. 310).

Τὸ Αἰῶνος Mescid δὴμος εἶναι γνωστὸ ὅτι ἦταν κτισμένο πάνω στὰ ἔρείπια τοῦ Ὀκτάγωνου τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. Χ. Ι. Μ α κ α ρ ὐ ν α, Τὸ Ὀκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, «Πρακτικὰ Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας» 1950, Ἀθῆναι 1951, 303-321, ἰδίως σελ. 303). Λέει ὁ σ. (σελ. 35): «Γνωρίζουμε ὅτι τὸ Αἰῶνος Mescid, τὸ "Λευκὸ Τέμενος", ἦταν κτισμένο πάνω στὰ ἔρείπια τοῦ ὀκτάγωνου κτιρίου ποὺ ὑπῆρχε στὸ χῶρο τῶν ρωμαϊκῶν ἀνακτόρων. Κατὰ τὴν τουρκικὴ παράδοση, ποὺ σώζεται στὰ τουρκικὰ κτηματολογικὰ τεφτέρια, ἰδρυτὴς τοῦ θεωροῦνταν ὁ Μουράτ Β' ὁ πορθητῆς τῆς Θεσσαλονίκης». Καὶ τῶρα ἡ ἐπιτυχημένη ταύτιση τοῦ συγγραφέα: «Μπορούμε ἐπομένως νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ mescid τῆς μητροπόλεως ἦταν τὸ Αἰῶνος Mescid, δηλαδὴ τὸ Ὀκτάγωνο, κτίσμα μεγαλύτερο στὶς διαστάσεις ἀπὸ τὴ Rotonda. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας αὐτὸ καταστράφηκε, εἴτε ἀπὸ σεισμὸ εἴτε ἀπὸ πυρκαγιά, καὶ πάνω στὰ ἔρείπιά του κτίστηκε ἓνα μικρὸ τζαμί μὲ τὴν ἴδια ὀνομασία, ὅπως πρέπει νὰ ἔγινε καὶ μὲ ἄλλους ναοὺς τῆς πόλης».

Μποροῦμε δὴμος νὰ παρατηρήσουμε σ' αὐτὰ ὅτι, ἀφοῦ ἡ Μητρόπολη (τὸ Ὀκτάγωνο) ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις καθολικοὺς ναοὺς κατὰ τὴν ἀφήγηση τοῦ ἐκ Σμολένσκ Ἰγνατίου τὸ 1405 καὶ ἀφοῦ ὁ Μουράτ Β' ἀφῆσε στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν μόνο τοὺς τέσσερις καθολικοὺς ναοὺς κατὰ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ἀναγνώστη τὸ 1430, πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Μουράτ Β' αὐτὸς ποὺ μετέτρεψε σὲ τζαμί τὸν καθολικὸ ναὸ τῆς Μητροπόλεως (τὸ Ὀκτάγωνο) τὸ 1430; Ἐτσι ἐλέγχεται πόση πίστη μποροῦμε νὰ δώσουμε στὴν τουρκικὴ παράδοση ποὺ σώζεται στὰ τουρκικὰ κτηματολογικὰ τεφτέρια. Πότε λοιπὸν ἔγινε τζαμί τὸ Ὀκτάγωνο καὶ ἀπὸ ποῖον, δὲν ξέρουμε.

Προσθέτει ὁ σ. (σελ. 35): «Ἡ χρῆση τοῦ Ὀκτάγωνου ἀπὸ τοὺς Τούρκους προτοῦ αὐτὸ καταστραφεῖ ἀποδεικνύεται, νομίζω, ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ δύο μικρῶν τουρκικῶν τρούλων ποὺ ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ὀκτάγωνου, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ αὐτὸ».

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ταύτισης αὐτῆς τοῦ τεμένους Metropoleiye τῆς καταγραφῆς τοῦ 1478 μὲ τὸ γνωστὸ κατὰ τὴν τουρκοκρατία Αἰῶνος Mescid στὴν περιοχὴ τοῦ Ίπποδρομίου καὶ τῆς ἀναγνώρισης στὸ γνωστὸ Ὀκτάγωνο τῆς ὁμοειδοῦς ὡς τῶρα Μητροπόλεως τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τοῦ 1430 εἶναι σημαντικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης. Ἦδη ὁ σ. σημειώνει (σελ. 35) ὅτι «πρέπει νὰ ἀναεωρήσουμε τὴν ἐρμηνεία ποὺ εἶχαν δώσει παλαιότερα σὲ ἓνα κείμενο τοῦ 1405 σχετικὰ μὲ τοὺς "καθολι-

κούς”, τούς μεγάλους δηλαδή ναούς της πόλης». Πρόκειται για το κείμενο του Ρώσου προσκυνητή Ίγνατίου από το Σμολένσκ, τόν οποίο αναφέραμε παραπάνω και ό οποίος «Ανάμεσα στά άλλα κτίρια πού αναγράφει, αναφέρει ότι οί καθολικοί ναοί της πόλης ήταν “ή Άγία Σοφία, μητρόπολη, Άχειροποίητος και Άγιοι Άσώματοι”». (Βλ. Μ. Θ. Λάσκαρι, Ναοί και μοναί της Θεσσαλονίκης εις τό Όδοιορικόν του έκ Σμολένσκ Ίγνατίου. Τόμος Άρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, 318). Και «ή έρμηνεία πού δόθηκε στό χωρίο αυτό ήταν ότι ή λέξη “μητρόπολη” αναφερόταν στην Άγία Σοφία, πού θεωρήθηκε ότι ήταν ή μητρόπολη της Θεσσαλονίκης. Βλέπουμε όμως τώρα ότι ή μητρόπολη είχε γίνει τζαμί πριν από τό 1478 και έπομένως αποκλείεται αυτή νά είναι ή Άγία Σοφία».

Σημειώνουμε ότι υπάρχει και άλλη παραπλάνηση της έρευνας, ή όποια μετράντας τρεις καθολικούς ναούς στό κείμενο του Ίγνατίου μέχρι τώρα έψαχνε νά βρει ποιός ήταν ό τέταρτος καθολικός ναός της πόλης στην αρχή της τουρκοκρατίας, αφού ό Άναγνώστης μαρτυρεί ότι ό Μουράτ Β΄ λίγο μετά την άλωση του 1430 άφησε στά χέρια τών χριστιανών μόνο τούς τέσσερις καθολικούς ναούς: *μόνους ήμίν τούς τέσσαρας νεός, οί καθολικοί λέγονται, καταλειπώς, παλλήν την σπουδήν υπέρ τούτων του ποιμένος εισενεγκόντος* (έκδ. Γ. Τσίρα, σ. 62). Βλ. Ι. Τσίρα, Ό τέταρτος καθολικός ναός της Θεσσαλονίκης στό χρονικό του Ίωάννη Άναγνώστη, «Βυζαντινά» 5 (1973) 167-184. (Μιά φανταστική Άγία Παρασκευή).

Άν τώρα τό Όκτάγωνο ήταν ό ναός της Θεοτόκου Όδηγητριάς, από τόν όποιο άρχιζαν πολλές φορές οί άκολουθίες πού περιγράφει ό Συμewν Θεσσαλονίκης στό λειτουργικά του έργα, όπως γνωματεύει ό σ. στη σελ. 36 με παραπομπή στό έργο του Ι. Μ. Φουτουύλη, Μαρτυρία του Θεσσαλονίκης Συμewν περί τών ναών της Θεσσαλονίκης, ΕΕΘΣ του Π. Θ. 1976, σ. 175, αυτό πρέπει νά άποτελέσει άντικείμενο έρευνας τών βυζαντινολόγων, οί όποίοι είναι όπωσδήποτε ευγνώμονες στόν σ. για την ανακάλυψη του, ότι τό Όκτάγωνο ήταν κάποτε μητροπολιτικός ναός της Θεσσαλονίκης, και έμεις θεωρούμε τη γνωμάτευσή του σαν πολύ πιθανή.

Συνοικία Άγίου Ίσαάκ

Δέν είναι όμως όλες οί έπόμενες διαπιστώσεις του συγγραφέα τόσο άναμφισβήτητες όσο αυτές για τό Όκτάγωνο και για τη συνοικία Άγίας Πελαγίας. Άπορίες και έπιφυλάξεις γεννούν, παρά την έπιτυχία μερικwν παρατηρήσεων, οί διαπιστώσεις του στην έπόμνη συνοικία της καταγραφής του 1478, στη συνοικία του Άγίου Ίσαάκ.

Λέει ό σ. (σελ. 36): «Στή συνοικία του Άγίου Ίσαάκ τό 1478 βρισκόταν τό mescidi του Kasim Paşa. Ό Ίδρυτής του τεμένουσ αυτού έχει στην καταγραφή τόν τίτλο “Hazret” (έξοχώτατος). Την εποχή εκείνη πράγματι ό Koca Kasim Paşa ήταν διοικητής (sancak-beđi) της Θεσσαλονίκης». Ταυτίζει λοιπόν ό σ. τόν Kasim Paşa με τόν Koca Kasim Paşa, τόν όποιο κάνει διοικητή της Θεσσαλονίκης αυτή την εποχή (1478), μόνο και μόνο επειδή ό Kasim Paşa έχει τόν τίτλο «hazret» (έξοχώτατος). Ό Ίδιος όμως ό σ. λέει (σελ. 380: 12. Τεκές του Koca Kasim Paşa): «Κοντά στό τζαμί του ό Koca Kasim Paşa είχε Ίδρύσει στό μέσα του 16ου αϊ. έναν τεκέ». Ό διοικητής της Θεσσαλονίκης τό 1478 Koca Kasim Paşa, πού θά ήταν βέβαια τότε όριμος άντρας γύρω στό τριάντα, πόσο χρονών θά ήταν στό μέσα του 16ου αϊ.; Έκατό χρονών;

Έπειτα λέει ό Ίδιος ό σ. για τη συνοικία Άγίου Ίσαάκ της καταγραφής του 1478 στη σελ. 42, σημ. 11: «Ο Lowry διαβάζει “Άγο Dimitri”. Από τό φωτοαντίγραφο όμως με τά ονόματα τών τζαμιών και τών συνοικιών, πού είχε την καλσύνη ό Ίδιος νά μου στείλει, αποκλείεται ή άνάγνωση αυτή. Διαβάζεται όμως ή συνοικία ως “Άγο Sayakia” ή “Άγο Sinaada”. είναι πολύ πιθανό στην πρώτη περίπτωση νά δηλώνεται ή όνομασία “Άγιος Ί-

σαάκιος” ή “Άγιος Ίσαάκ”. (Στη δεύτερη περίπτωση τί είναι πιθανόν;). ‘Ο ίδιος λοιπόν ό σ. δέν είναι βέβαιος γιά τήν όνομασία τής συνοικίας Άγιού Ίσαάκ («πολύ πιθανόν», λέει). Ταυτίζει όμως μέ βεβαιότητα τόν Kasim Paşa του τεμένους τής συνοικίας μέ τόν Koca Kasim Paşa «διοικητή τής Θεσσαλονίκης τήν έποχή εκείνη».

Σαφέστερη είναι ή ταύτιση του αυτή, όταν περιγράφει στη σελ. 128 τή συνοικία Koca Kasim Paşa. Λέει (σελ. 129): «Ή συνοικία του Koca Kasim Paşa πρέπει νά ταυτισθεί μέ τή συνοικία του Kasim Paşa που αναφέρεται στο τεφτέρι καταγραφής τών συνοικιών τής Θεσσαλονίκης τό 1478». Γιατί πρέπει; Έκτός του ότι στο τεφτέρι αυτό, όπως αναγράφεται παραπάνω, δέν αναφέρεται συνοικία Koca Kasim Paşa γιά τό 1478, αλλά μόνο ένα τέμενος Kasim Paşa κι αυτό στη συνοικία Άγιού Ίσαάκ, ή πραγματική συνοικία Koca Kasim Paşa αναφέρεται γιά πρώτη φορά στά φορολογικά κατάστιχα του 1906. Βλ. παραπομπή άρ. 148 τής σελ. 129 από τόν ίδιο τόν σ., όπου σημειώνεται: Esas Θεσσαλονίκης, άρ. 1, 163-164. Esas όμως είναι 7 φορολογικά κατάστιχα του 1906/7, κατά πληροφορία του σ. στη σελ. 10. Πώς λοιπόν νά ταυτισθεί ένα τέμενος του 1478 μέ ένα τέμενος όχι απόλυτα συνώνυμο του 1906, δεδομένου μάλιστα ότι τά δυο τεμένη απέχουν μεταξύ τους 428 χιλιόμετρα και ότι ή Θεσσαλονίκη κήκε σχεδόν όλοσχερώς τό 1620; (Βλ. Κ. Α. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Μνημεία μακεδονικής Ίστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, 148. J. N e h a m a, Histoire des Israelites de Salonique, Ε΄, Salonique 1956, 68-69). Έπειτα, τό τέμενος του Kasim Paşa, τήν έποχή αυτή, που έχουμε ακόμη cema'at, μικρές δηλαδή ομάδες τούρκων κατοίκων και όχι ακόμα όλόκληρες τουρκικές συνοικίες, πρέπει νά ήταν μικρό mescid, συνοικιακό δηλαδή τζαμί χωρίς μιναρέ (βλ. σελ. 23), ενώ τό τέμενος του Koca Kasim Paşa είναι μεγάλο τζαμί μέ μιναρέ, μέ τεκέ, μέ νεκροταφείο και μέ όμώνυμη συνοικία (βλ. σελ. 129 και σελ. 380). Ποιό ίδρυσε ό Koca Kasim Paşa, τό μικρό mescid ή τό μεγάλο Τζαμί;

‘Ο ίδιος ό σ. άλλωστε σπέρνει τήν άμφιβολία γιά τήν ταύτιση του Koca Kasim Paşa. Λέει (σελ. 326): «Ό Koca Kasim Paşa συγχέεται στις διάφορες όθωμανικές βιογραφίες μέ τόν Ceserî Kasim Paşa και τόν Enliya Kasim Paşa (βλ. C. O r h o n l u, Kasim Paşa, EI, Δ΄, 722)». Και «Χοτζέτι τής Μονής Βλατάδων του Şaban 968 (Άπριλίου 1561) αναφέρει ότι τά χωριά Κρομμύδι (Kremid), Άγιος Δημήτριος (Ayo Dimitri) και Άσπρόνερο (Aspronero) τής Κασσανδρας άνηκαν στο βακούφι του πρώην sancak-beği τής Θεσσαλονίκης Kasim Paşa». Ύπηρεζε λοιπόν και άλλος. ‘Ο σ. όμως είναι βέβαιος ότι αυτός είναι ό Kasim Paşa τής καταγραφής του 1478. Και στηρίζει σε τέτοια θεμέλια συμπεράσματα.

Πιστεύει λοιπόν ό σ. ότι τό mescid του Kasim Paşa του 1478 είναι παρ' όλα αυτά τό ίδιο μέ τό τέμενος Koca Kasim Paşa, που εμφανίζεται τό 1906, και άν έξερουμε που ήταν αυτό, τότε εκεί ήταν και ή συνοικία Άγιού Ίσαάκ μέ τό Mescid Kasim Paşa τό 1478. Έτσι λέει ό σ. (σελ. 36-37): «Τό mescid του Koca Kasim Paşa και τόν 180-190 αι. όνομάζεται και İki Lüle Cami'i (= Τζαμί τών Δύο Κρουσών) από τή βρύση που ύπήρχε σ' αυτό. Ή θέση τόσο του τζαμιού και του τεκέ που βρισκόταν κοντά του, όσο και τής συνοικίας μέ τήν ίδια όνομασία, είναι γνωστές: ή συνοικία βρισκόταν στο ανατολικό τμήμα τής Άγιου Δημητρίου και άπλωνόταν από τήν Κασσανδρόν ως λίγο πιο πάνω από τή Rotonda (βλ. και σελ. 128-129 γιά τή συνοικία του Koca Kasim Paşa-İki-Lüle). Τό τζαμί βρισκόταν άνάμεσα στην Κωνσταντινού Παλαιολόγου και στην Άρριανού».

Ή περιγραφή πάντως τής συνοικίας του Koca Kasim Paşa μέ τούς δρόμους που τήν περιέβαλλαν και τούς δρόμους που τή διέσχιζαν, που μάς δίνει ό σ. στις σελ. 128-129, δείχνει γιά έναν κάτοικο τής Θεσσαλονίκης και γνώστη τής τοπογραφίας τής περιοχής ότι ή συνοικία είχε όρια βορινά τήν Άγιου Δημητρίου, νότια τή Φιλίππου, δυτικά τήν Ίουλιανού, ανατολικά τήν Άποστόλου Παύλου και δέν κατέβαινε κάτω από τή Φιλίππου. Τό τζαμί βέβαια του Koca Kasim Paşa βρισκόταν, όπως λέει ό σ., άνάμεσα στην Κωνσταντινού Παλαιολόγου και στην Άρριανού, αλλά πάνω από τή Φιλίππου, ενώ ό σημερινός

ναός του 'Αγίου Παντελεήμονος, για τὸν ὁποῖο θὰ γίνεῖ λόγος ἀμέσως παρακάτω καὶ τὸν ὁποῖο ἢ ὡς τῶρα ἐρευνα θεωρεῖ ὡς τὴ Μονὴ τῆς Περιβλέπτου, πού ὁ σ.θὰ τὴν τοποθετήσει στὴ θέση τοῦ Τζαμιού τοῦ Koca Kasim Paşa, βρίσκεται παρακάτω, στὴν παλαιὰ 'Αρριανού καὶ κάτω ἀπὸ τὴ Φιλίππου.

Γιὰ τὴν Μονὴ τῆς Περιβλέπτου λέει ὁ σ. (σελ. 128-129): «Εἶναι γνωστὴ ἡ Μονὴ τοῦ 'Ισαάκ ἢ τῆς Παναγίας τῆς Περιβλέπτου, πού εἶχε ἰδρυθεῖ τὸ 1314 (βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, 'Ο Ματθαῖος Βλάσταρις καὶ ἡ Μονὴ τοῦ κυρ-'Ισαάκ ἐν Θεσσαλονίκῃ, Byzantion 40, 1970, 454 κ.έ.). Τὴ μονὴ αὐτὴ ὁ Γ. Θεοχαρίδης τὴν τοποθετεῖ στὸ ναὸ τοῦ 'Αγίου Παντελεήμονα (Γ. Ι. Θεοχαρίδης, 'Ο Ματθαῖος Βλάσταρις, 454, κ.έ.). Ὅπως βλέπουμε ὁμως, ἡ συνοικία τοῦ 'Αγίου 'Ισαάκ, πού πρέπει νὰ πῆρε τὴν ὀνομασία της ἀπὸ τὴ μονὴ πού ὑπῆρχε ἐκεῖ, βρισκόταν βορειότερα. Τὴ μονὴ ἐπομένως αὐτὴ πρέπει νὰ τὴν τοποθετήσουμε στὴ θέση τοῦ τζαμιού τοῦ Koca Kasim Paşa καὶ ὄχι στὸν 'Αγιο Παντελεήμονα, πού ἔγινε τζαμί ἀργότερα, γύρω στὸ 1500». (βλ. σελ. 304, ὅπου ἐξετάζεται ἡ μετατροπὴ τοῦ 'Αγίου Παντελεήμονα σὲ τζαμί). Δὲν βρισκόταν βορειότερα. Βορειότερα βρισκόταν τὸ τζαμί τοῦ Koca Kasim Paşa, πού δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὸν Kasim Paşa καὶ τὸ mesjid του στὴ συνοικία 'Αγίου 'Ισαάκ τὸ 1478 καὶ εἶναι μεταγενέστερος, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ συνυπάρχουν τὸ 1478 ἡ ἑλληνικὴ συνοικία τοῦ 'Αγίου 'Ισαάκ, πού προδίνει ἐπιβίωση τῆς Μονῆς τῆς Περιβλέπτου τοῦ κυρ-'Ισαάκ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει τὸ ὄνομα ἡ συνοικία, καὶ ἡ συνοικία τοῦ Koca Kasim Paşa, ἂν τοποθετήσουμε, ὅπως ὁ σ., στὴ θέση τῆς Μονῆς τῆς Περιβλέπτου τὸ τζαμί τοῦ Koca Kasim Paşa, ὁπότε θὰ εἴχαμε μαζί καὶ συνοικία Koca Kasim Paşa καὶ συνοικία 'Αγίου 'Ισαάκ.

Γιὰ τὸν σημερινὸ 'Αγιο Παντελεήμονα στὴν 'Αρριανού, πού σ' ὄλη τὴν τουρκοκρατία λεγόταν 'Ισαακιεὶ τζαμί, λέει ὁ σ. (σελ. 304): «Ἡ ἐκκλησία τοῦ 'Αγίου Παντελεήμονα μετατράπηκε σὲ τζαμί στὰ 1500 ἀπὸ τὸν İshak Çelebi, γιὸ τοῦ 'İsa ἀπὸ τὸ Μοναστήρι. Ὁ İshak Çelebi τὸ 914 (1508-1509) ἦταν καδῆς στὴ Θεσσαλονίκη. Ἀργότερα ἔγινε καδῆς στὸ Μοναστήρι, ὅπου ἰδρύσε ἐνα τζαμί, πού ὀνομάζεται ἐπίσης İshakiye. Μέσα στὴ Θεσσαλονικὴ ὑπῆρχαν ἀρκετὰ βακούφια τοῦ Manastirli İshak Efendi γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ τζαμιού του. ...Στὸν κατάλογο συνοικιῶν τῆς πόλης στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. τὸ İshakiye τζαμί δὲν ἀναφέρεται, γιατί δὲν εἶχε γυρῶ τοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ, ὥστε νὰ ἀποτελέσει χωριστὴ συνοικία. Κατὰ τὸν 17ο-19ο αἰ. λίγες τουρκικὲς οἰκογένειες κατοικοῦσαν γύρω του καὶ πλήρωναν ἓνα πολὺ μικρὸ φόρο. Ὁ 'Εβλιγιά Τσελεμπή τὸ ἀναφέρει ὡς Sakiye Cami', χωρὶς νὰ δίνει περὶσσότερες πληροφορίες. Τὸ 1835 τὸ τζαμί δὲν εἶχε σκεπὴ καὶ χρειαζόταν ἐπισκευή. 'Επιδιορθώθηκε τὸ 1858 (Ἱερ. τεφτ. 269, 66). Τὸ 1906 τὸ İshakiye Cami' ἀνῆκε στὴ συνοικία Koca Kasim Paşa». (Εἶδαμε ὅτι αὐτὸ τὸ τελευταῖο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὸ).

Οἱ πληροφορίες τοῦ σ. γιὰ τὸν İshak Çelebi καὶ τὸ τζαμί του İshakiye δὲν προέρχονται ἀπὸ τὰ τουρκικὰ ἐγγράφα του, ἀλλὰ τὶς παίρνει ἀπὸ τὸν M. Kiel, Notes on the History of some Turkish Monuments in Thessalonica and their Founders, «Balkan Studies» 11,1 (1970) 123-156. Λέει ὁ M. Kiel (σελ. 141): «The founder of the Ishakiye Cami, or rather, the man who transformed the old church of St. Panteleimon into a mosque, was Cadi İshak Celebi Ibn Hasan (ὄχι İsa, ὡς ὁ σ.), judge of Thessaloniki about the year 1500. After his term of office there he was appointed to the chair of Monastir (Bitola), and it was there that he built the great mosque of that city which still bears his name. That was in the year of Hidjra 914 (A. D. 1508-1509). His mosque is also called Ishakiye or İshak Cami. İshak Celebi was a very rich man and his mosque in Monastir gives a clear picture of this... of İshaks term in Thessaloniki nothing could be found beyond the fact that he has been cadi there».

Εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ εἰκασία τοῦ M. Kiel, τὴν ὁποία ὁ σ. μας μετέφρασε σὲ βεβαιότητα. «Τίποτε δὲν εἶναι γνωστὸ γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ İshak Çelebi στὴ Θεσσαλονίκη, πέραν τοῦ γεγονότος, ὅτι διετέλεσε καδῆς σ' αὐτὴν» (λίγο πρὶν τὸ 1508), λέει

ό Kiel. Ἐπειδὴ ὁμοῦ, φαίνεται νὰ εἰκάζει ὁ Μ. Kiel, ὁ Ἰshak Çelebi ἔκτισε στὸ Μοναστήρι τὸ λαμπρὸ τζαμί Ἰshakiye, αὐτός, ποὺ ὑπηρετήσε σὰν καδὴς καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, θὰ ἴδρυσε σ' αὐτὴν καὶ τὸ Ἰshakiye Cami', ὅπως ὀνομαζόταν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στὴ Θεσσαλονίκη. Αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ εἰκασία. Πιθανή: Ἔστω. Ὅχι ὁμοῦ βεβαίωτης.

Ἄλλοτε ἡ ἔρευνα εἶχε ὑποστηρίξει, ὅτι ἡ ὀνομασία Ἰshakiye Cami' εἶναι ἡ ἴδια τῆς ἑλληνικῆς Μονῆς Ἰσαάκ, τὴν ὁποία διατήρησαν οἱ Τοῦρκοι, ἀφοῦ καὶ στὴ γλώσσα τους ὁ Ἰσαάκ λέγεται Ἰshak. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς ἀνατρέπει σήμερα ὁ σ. Εἰμαστέ ἀναγκασμένω νὰ παραθέσουμε αὐτὰ ἐδῶ καὶ τὴν ἀνατροπὴ τους.

Λέει ὁ σ. (σελ. 356-357, σημ. 95): «Ὁ Γ. Ι. Θεοχάρης (Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρις, 437-459) ταυτίζει τὸ Ἰshakiye Cami' μὲ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Περιβλέπτου. Κατὰ τὸν Θεοχαρίδη, ὁ Ἰδρυτὴς τῆς μονῆς αὐτῆς πατὴρ κυρ-Ἰσαάκ ἦταν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1295-1315 μητροπολίτης Θεσσαλονίκης· ἀργότερα ἔγινε μοναχὸς καὶ ἴδρυσε τὴ μονὴ αὐτή. Γιὰ νὰ στηρίξει τὴ γνώμη του αὐτὴ ὁ Θεοχαρίδης χρησιμοποιοεῖ δύο σημειώματα, ποὺ ὑπάρχουν τὸ ἓνα σὲ χειρόγραφο κώδικα τοῦ 16ου αἰ. στὴν Ἀμβροσιανὴ Βιβλιοθήκη (ἀρ. 885) καὶ τὸ ἄλλο στὸν κώδικα ἀρ. 30 τοῦ Μονάχου· τὸ δεύτερο γράφτηκε ὑπὸ τινος Ἐμμανουὴλ Ἐμβαιβένη ἐκ Μομεμβασίας τὸ 1548'' (ὁ.π. 450). Καὶ τὰ δύο χειρόγραφα περιέχουν τὴ Μυριόβιβλο τοῦ Φωτίου. Οἱ δύο σημειώσεις εἶναι σχεδὸν ἴδιες· στὴν πρώτη ἀναγράφεται: *«Βιβλίον, ἡ ἀπογραφικὴ παρατήρησις, τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Περιβλέπτου, ἣν ἐν μέσῃ τῇ περιφανεί πόλει Θεσσαλονίκῃ ὁ περιφανῆς τῷ ὄντι καὶ ὀσιος πατὴρ ἡμῶν ἐξ αὐτῶν κρηπίδων εἰδείματο Ἰσαάκ»*. Στὴ δεύτερη: *«Ἐπαναλαμβάνονται τὰ ἴδια»*. Ἡ σημείωσις αὐτὴ κατὰ τὸν Θεοχαρίδη ἴσχυιαι ἐπὶ ὁ βιβλιοθηκάρκιος τῆς μονῆς, ἀπογράφων τοὺς κώδικας τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς του καὶ καταρτίζων κατάλογον αὐτῶν, σημειώνει εἰς ἕκαστον τόμον ὅτι καὶ ὁ τόμος οὗτος ἀνήκει εἰς τὴν μονὴν. Σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἀμφότεροι οἱ κώδικες, Ambr. Gr. 885 καὶ Monac. Gr. 30, ἀνήκον ἄλλοτε εἰς τὴν Μονὴν τῆς Περιβλέπτου''. Ὁ Θεοχαρίδης βγάζει τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ οἱ δύο κώδικες γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα, τὸν Ἐμβαιβένη, ποὺ ἔειράζετο ὁ ἴδιος ἐντὸς τῆς Μονῆς τοῦ κυρ-Ἰσαάκ καὶ ἐπεράτωσε τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ κώδικος κατὰ τὸ σημεῖωμα τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1548''. Ἐπομένως, κατὰ τὸν Θεοχαρίδη, ἡ Μονὴ τῆς Περιβλέπτου τοῦ κυρ-Ἰσαάκ ὑπῆρχεν ἀκόμη ἐπὶ τουρκοκρατίας τὸ 1548'' καὶ μόνον ἀργότερα ἔγινε μουσουλμανικὸ τέμενος. Ὄνομάστηκε ἴσχυιαι τζαμί'', πάλι κατὰ τὸν Θεοχαρίδη, ἀπὸ τοὺς Τοῦρκους ποὺ διατήρησαν τὴν ὀνομασίαν τῆς Μονῆς τοῦ κυρ-Ἰσαάκ (ὁ.π. 454). Ὅπως εἶδαμε ὁμοῦ, τόσο ὁ Ἰδρυτὴς τοῦ τζαμιοῦ ποὺ ἔδωσε τὴν ὀνομασίαν του σ' αὐτὸ, ὅσο καὶ ἡ χρονολογία τῆς μετατροπῆς τῆς ἐκκλησίας σὲ τζαμί, εἶναι γνωστά. Ἡ ἐκκλησία εἶχε μετατραπεί σὲ τζαμί ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ 16ου αἰ. Δὲν εἶναι σωστὴ ἐπομένως ἡ γνώμη, ὅτι ἡ Μονὴ τῆς Περιβλέπτου λειτουργοῦσε στὴ σημερινὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα ὡς τὸ 1548 τουλάχιστον». Ὅπως εἶδαμε ὁμοῦ καὶ ἡμεῖς, τόσο ὁ Ἰδρυτὴς ὅσο καὶ ἡ χρονολογία ἰδρύσεως τοῦ Ἰshakiye Cami' δὲν εἶναι «γνωστά», ἀλλὰ μιὰ εἰκασία τοῦ Μ. Kiel.

Παρακάτω ὁ σ. κάνει ἔρευνα βυζαντινολογίου καὶ μάλιστα μὲ ἀξιόλογα ἀποτελέσματα. Λέει ὁ σ. (ὁ.π.):

«Ἡ σημείωσις τῶν δύο κωδίκων ποὺ ἀναφέρθηκαν δὲν σημαίνει ὅτι ἔγινε ἀπογραφὴ τῶν κωδίκων τῆς μονῆς τὸν 16ο αἰ., γιατί ἡ ἀπογραφικὴ παρατήρησις'' εἶναι ὁ τίτλος, κατὰ κάποιον τρόπο, τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου. Τὰ σημειώματα τῶν κωδίκων Ambr. Gr. 885 (16ου αἰ.) καὶ Monac. Gr. 30 (1548) εἶναι ἀντιγραμμένα αὐτοῦσια ἀπὸ παλαιότερου κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου (Marc. Gr. 450, 10ου αἰ.-451, 12ου αἰ.). Τὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικα Marc. Gr. 451, f. 4 εἶναι: *«Βιβλίον, ἡ ἀπογραφικὴ παρατήρησις, τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Περιβλέπτου ἣν ἐν μέσῃ τῇ περιφανῇ (sic) πόλει Θεσσαλο-*

νίκη, ὁ περιβλέπτος τῷ ὄντι καὶ ὅσιος πατὴρ ἡμῶν ἐξ αὐτῶν κρηπίδων ἐδείματο Ἰσαάκ). Τὸ σημεῖωμα αὐτὸ εἶναι γραμμένον ἀπὸ τὸ διορθωτὴ Μ3 ποῦ ὁ Edgar Martini τὸν χρονολογεῖ στὸν 13ο αἰ. (βλ. E. Martini, Die Bibliothek des Patriarchen Photios von Konstantinopel, 1911, 17-19). Ὁ Ἐμμανουήλος Ἐμβαιβένης δὲν ἐξήρσε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ δὲν ἐργάστηκε στὴ Μονὴ τῆς Περιβλέπτου. Εἶναι γραφέας τῆς Δύσης, γνωστός ὡς Βεμβαίνης ἢ Ἐμβαιβένης ἢ Εὐβαίνης ἢ Μπαιβένης ἢ Μβαιβένης ἢ Μβοβένης. Γράφει γιὰ γνωστὰ πρόσωπα, τὸν καρδινάλιο Granvella καὶ τὸν καρδινάλιο Sirleti. Χρημάτισε ἐπίσημος γραφέας στὴ Βατικανὴ Βιβλιοθήκη (Scriptor Linguae Graecae Bibliothecae Vaticana) (βλ. E. Müntz, La Bibliothèque du Vatican au XVes., Paris 1887, 66, ὅπου ἀναφέρεται ὡς Emmanuel Graecus, καὶ σ. 67, σημ. 1, ὅπου ταυτίζεται μὲ τὸν Ἐμμανουήλ Ἐμβένη. Ἐπίσης M. Vog el-V. Gardhaus en, Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, 117). Ἡ Μονὴ τῆς Περιβλέπτου Θεοτόκου ἀναφέρεται σὲ κώδικα τοῦ 1196 (Vind. Theol. 19)... Ἐπίσης σὲ κώδικα τοῦ 11-12ου αἰ. (Vat. Ott. 451) ἀναφέρεται μονὴ *ἁτῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ Νικολάν τοῦ Περιβλέπτου*) (βλ. Vog-Gardh., σ. 379). Ἐπομένως ἡ μονὴ αὐτὴ ὑπῆρχε ἤδη στὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ..

Δὲν μπορούμε παρὰ νὰ συγχαροῦμε τὸν σ. γιὰ τὰ λαμπρὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνᾶς του, ποῦ ἐπίτηδες παραθέσαμε ὀλόκληρη γιὰ νὰ φανεῖ αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ ἐπιστημονικός χαρακτήρας τῆς. Πράγματι, οἱ ἀναφερθέντες παλαιότεροι τοῦ 14ου αἰ. κώδικες μὲ τὸ ἴδιο σημεῖωμα ἀποδείχνουν ὅτι ἡ Μονὴ τῆς Περιβλέπτου στὴ Θεσσαλονίκη εἶναι παλαιότερη καὶ δὲν κτίστηκε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης τὸ 1295-1315, καὶ πιθανὸ μοναχὸ κυρ-Ἰσαάκ. Τὸ ἴδιο ἀποδεικνύει καὶ ἡ μνεία μονῆς τῆς Περιβλέπτου Θεοτόκου σὲ κώδικα τοῦ 11-12ου αἰ., ἂν πρόκειται βεβαίως γιὰ μονὴ στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἄχι ἄλλου. Πράγματι, ὁ Ἐμμανουήλ Ἐμβαιβένης ἦταν γραφέας στὴ Δύση, δὲν ἐργάστηκε μέσα στὴ Μονὴ Περιβλέπτου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ δὲν εἶναι ὁσωτὴ ἡ ἐξ αἰτίας του γῆνοση, ὅτι ἡ μονὴ λειτουργοῦσε μέχρι τὸ 1548 τουλάχιστο. Παραμένουν ὅμως μερικὲς ἀπορίες:

1) Πῶς ἡ παλαιὰ Μονὴ τῆς Περιβλέπτου, στὴν ὁποία ὁ σ. τοποθετεῖ τὸ τζαμί τοῦ Koca Kasım Paşa, τὸ ὁποῖο βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὴ Φιλίππου καὶ στὴν ἐπάνω πόλη, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι βρισκόταν ἐν μέσῃ τῆ πόλει Θεσσαλονίκη, ὅπως λέγουν τὰ ἀναφερθέντα σημεῖωματα τῶν κωδίκων ὅτι αὐτὴ βρισκόταν;

2) Ποιὸς ἦταν ὁ βυζαντινὸς ναός, ποῦ ὁ İshak Çelebi ἔκανε πιθανῶς τζαμί İshakiye στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. καὶ σήμερὰ ὀνομάζεται Ἁγιος Παντελεήμων;

Ἐμεῖς ἀπὸ τὰ ἀδύνατα σημεῖα τῶν βιαστικῶν διαπιστώσεων τοῦ σ. μπορούμε νὰ βγά-
λομε τὰ ἐξῆς συμπεράσματα:

1) Ὁ Koca Kasım Paşa δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν Kasım Paşa τῆς καταγραφῆς τοῦ 1478. Ὁ σ. δὲν φέρνει μαρτυρία πηγῆς στὴ διαπίστωσή του τῆς σελ. 36: «Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (1478) πραγματικὰ ὁ Koca Kasım Paşa ἦταν διοικητὴς (sancak-beğli) τῆς Θεσσαλονίκης». Στηρίζεται στὸν τίτλο «ἔξοχάτατος» (hazret) τοῦ Kasım Paşa στὴν καταγραφὴ τοῦ 1478 καὶ ταυτίζοντας μὲ αὐτὸν ἐξ αἰτίας τοῦ τίτλου τὸν μεταγενέστερο sancak-beğli Koca Kasım Paşa τὸν κάνει ἀναδρομικὸς διοικητὴ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1478. Ὁ Koca Kasım Paşa, ἂν τριαντάρης ἢ ἑξαριαντάρης ἦταν διοικητὴς τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1478, δὲν μπορούσε νὰ ζεῖ στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ. καὶ νὰ κτίζει τεκὲ κοντὰ στὸ τζαμί του, ὅπως δὴθεν μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ Esas Θεσσαλονίκης, ἀρ. 1, 171 (βλ. σελ. 380 καὶ σημ. 20). Ἀκόμα χειρότερα, στὸ Esas αὐτὸ 1, 171, μαρτυρεῖται μόνο ὅτι τὸν τεκὲ τοῦ Koca Kasım Paşa εἶχε ἀνακτίνισι κάποιος Mu'allim (καθηγητῆς) Abdüs Ağā καὶ τίποτε παραπάνω. Ποῦ βρῆκε ὁ σ. ὅτι ὁ τεκὲς ποῦ λεγόταν τοῦ Koca Kasım Paşa κτίστηκε στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ.;

2) Ὁ Koca Kasım Paşa, ποῦ τὸ τζαμί του καὶ ἡ συνοικία του ὀνομάστηκαν τὸν 18ο-19ο αἰ. İki Lüle (βλ. σελ. 380, σημ. 21: Γενικὸν Κτηματολόγιον 2, τὸν ἐτῶν 1873-1875) καὶ

Ξέρουμε ὅτι οἱ Δύο Βρῦσες (İki Lüle) βρίσκονταν πάνω ἀπὸ τὴ Φιλίππου στὴν ἐπάνω πόλη, δὲν μπορεῖ νὰ ἔκανε τζαμί τῆς Μονῆς Περιβλέπτου, ποὺ κατὰ τὰ κείμενα τῶν γνωστῶν σημειώματῶν τῶν κωδικῶν βρίσκονταν *ἐν μέσῳ τῆ πόλει Θεσσαλονίκῃ* καὶ ἐπομένως κάτω ἀπὸ τὴ Φιλίππου.

3) Σωστὴ εἶναι ἡ διόρθωση τοῦ σ., ὅτι ἡ Μονὴ τῆς Περιβλέπτου τοῦ κυρ-Ίσαὰκ δὲν κτίστηκε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰάκωβο τοῦ 1295-1315, ποὺ πιθανῶς ἔγινε μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα κυρ-Ίσαὰκ, ὅπως πίστεψε ἡ παλαιότερη ἔρευνα, ἀλλὰ εἶναι παλαιότερη, γιὰτὶ ὑπάρχουν σημειώματα ποὺ τὴν ἀναφέρουν σὲ κώδικες παλαιότερους ἀπὸ τὸν 14ο αἰ., παρ' ἄλλον ὅτι σημειώματα καὶ κώδικες δὲν εἶναι σύγχρονα (π.χ. ὁ Marc. Gr. 451 εἶναι τοῦ 12ου αἰ. καὶ τὸ σημείωμα γραμμένο ἀπὸ τὸν διορθωτὴ Μ3 εἶναι τοῦ 13ου αἰ.).

4) Ἡ Μονὴ τῆς Περιβλέπτου τοῦ κυρ-Ίσαὰκ, ποὺ εἶναι τώρα ἄγνωστο ποῦ ἀκριβῶς κτίστηκε καὶ ἀπὸ ποῖον κυρ-Ίσαὰκ καὶ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ τζαμί τοῦ Koca Kasım Paşa πάνω ἀπὸ τὴ Φιλίππου στὴν ἐπάνω πόλη, εἶναι, λίαν πιθανῶς, ὁ *ἐν μέσῳ τῆ πόλει* καὶ κάτω ἀπὸ τὴ Φιλίππου σημερινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα.

5) Τὸν σημερινὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα ἂν δὲν τὸν μετέτρεψε ὁ İshakiye Cami' ὁ İshak Çelebi τοῦ Μοναστηρίου στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ., ὅπως εἰκάζει ὁ M. Kiel, ποὺ τίποτε δὲν τὸ βεβαιώνει ἀλλὰ καὶ τίποτε δὲν τὸ ἐμποδίζει, τότε δὲν μένει παρὰ νὰ δεχτοῦμε ὅτι διατήρησε τὸ βυζαντινὸ ὄνομα τοῦ «τοῦ κυρ-Ίσαὰκ», ὅταν κάποτε ἔγινε τζαμί. Ἄλλωστε ὁ ναὸς βρίσκονταν μέσα σὲ ἑλληνικὴ συνοικία μὲ πολὺ λίγους Τούρκους γύρω του, πράγμα ποὺ συνηγορεῖ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἑλληνικοῦ τοῦ ὀνόματος.

6) Ἄς σημειώσουμε στὸ τέλος δύο πράγματα: α) Ἡ μελέτῃ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ σημερινοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Ἄννα Τσιτουρίδου ἔδειξε ὅτι ἡ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ ἔγινε στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 14ου αἰ. (1300-1310 δηλαδή). Αὐτὸ μᾶς φέρνει σ' αὐτὰ χρόνια τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰάκωβου (1295-1315). Βλ. A n n a T s i t o u r i d o u, Zidno slikarstvo Svetog Panteleymona u Solun (Αἱ Τοιχογραφίαι τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος). Περιοδικὸν «Zograf», Belgrad 1975, ἀρ. τευχ. 6, σ. 14-20.

Ἐν τῷ στᾷ χρόνῳ τοῦ μητροπολίτη αὐτοῦ πρέπει νὰ ἔγινε ἡ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ, τὸ δείχνει κι ἄλλο γεγονός. Λέει ἡ Ἄ. Τσιτουρίδου, ὁ.π., σελ. 20 (σὲ μετάφραση): «Ἡ ὑπαρξὴ τῆς μορφῆς τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ ἐπιβεβαιώθη ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρὰ τῆ γνώμη, πὼς ἡ εἰκονογράφηση τῆς ἐκκλησίας πραγματοποιήθηκε, ἐνῶ ἀκόμη ὁ Ἰάκωβος ἦταν στὸ μητροπολιτικὸ θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης».

β) Στὴν αὐλὴ τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα βρέθηκαν κατὰ τίς πρόσφατες ἐργασίες ἀποκατάστασης τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του τρία ὅμοια μισοτελειωμένα μεγάλα ἀνάγλυφα (μαζὶ μὲ ἄλλο ὕλικό ποὺ προέρχονταν ἴσως ἀπὸ κάποιο ἀρχαιότερο κτήριο), ποὺ φαίνεται νὰ ἔγιναν στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. καὶ προορίζονταν νὰ τοποθετηθοῦν σὲ κάποια θέση μέσα στὸν ναὸ κατὰ τὸ πρόγραμμα πιθανῶς τῆς εἰκονογραφικῆς διακόσμησης τοῦ ναοῦ, ποὺ γίνονταν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ὅπως ἔδειξε ἡ μελέτῃ τῆς Ἄ. Τσιτουρίδου. Βλ. Ἄ ρ ι σ τ ο τ ἔ λ η Μ ἔ ν τ ζ ο υ, Ἡμετεῖς ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἀφιέρωμα στὴ Μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδου. «Μακεδονικά», Παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 260-269, πρὸ πάντων σ. 269. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. ὑπῆρχε οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὸν σημερινὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα, ποὺ ἄλλωστε θεωρεῖται ὁ ἴδιος ὡς οἰκοδόμημα τοῦ 14ου αἰ. Στὴ θέση ποιοῦ παλιότερου κτίσματος ἄραγε, ἀπὸ τὸ ὅποιο βρέθηκε καὶ ὕλικό στὴν αὐλὴ, γίνονταν τὰ ἐργα; Γεννίεται ὁ πειρασμὸς νὰ σκεφθοῦμε, ἐξ αἰτίας τῆς θέσης, ἀνοικοδόμηση τῆς παλαιᾶς Μονῆς τῆς Περιβλέπτου τοῦ κυρ-Ίσαὰκ, ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ἰάκωβο βέβαια στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. κατὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐπιστήμης.

Συνοικία Ἀσωμάτων

Ἀπορίες ὑπάρχουν καί στήν τοποθέτηση τῆς συνοικίας τῶν Ἀσωμάτων ἀπό τόν οὐ-
 γραφέα (σελ. 37-38):

Στό τεφτέρι καταγραφῆς τοῦ 1478 ἀναφέρονται δύο mescid μέ τουρκικό πληθυσμό
 γύρω τους στή συνοικία Ἀσωμάτων:

Σελ. 26: Συνοικία Ἀσωμάτων

24: Ὁμάδα τοῦ τεμένους τοῦ Ἀλι Πασα

25: Ὁμάδα τοῦ τεμένους τοῦ Haci Mustafa.

Προφανῶς, ἡ τοποθέτησή τους στήν πόλη τοποθετεῖ καί τή συνοικία Ἀσωμάτων.
 Γιά τὸ πρῶτο mescid λέει ὁ σ. (σελ. 37): «Τὸ τέμενος τοῦ πρῶτου, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ
 τὰ φορολογικὰ τεφτέρια τοῦ τέλους τῆς τουρκοκρατίας, βρισκόταν στήν ὁμώνυμη μικρὴ
 συνοικία ἀπὸ πλανωτὸν ἀπὸ τὶς δύο μεριεὲς τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου, λίγο πιὸ κάτω
 ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Λαγουδιανῆς».

Ἡ συνοικία Ἀλι Πασα, πού ὑπάρχει στὰ φορολογικὰ τεφτέρια τοῦ 1906 (βλ. σελ. 129,
 σημ. 152: «Esas Θεσσαλονίκης, ἀρ. 1,163-164), περιγράφεται ἀπὸ τὸν σ. ὡς ἐξῆς στή σελ.
 129: «Δυτικὰ ἀπὸ τῆς συνοικίας τοῦ Koca Kasim Pasa καί κάτω ἀπὸ τῆς λεωφόρου Telli Cari
 βρισκόταν ἡ μικρὴ συνοικία Ἀλι Πασα. Κάθετος πρὸς τὴν ὁδὸ Ἀγίου Δημητρίου δρόμους
 εἶχε τοῦ Haci Sinan Aga (Ἰουλιανού), Kara Tas (Σωκράτους) καί Sakir Bey (Πετροπουλα-
 κιδῶν), καθὼς καί τὸ ἀδιέξοδο Yogurtci Havlusu (Φλωρίνης)». Ἄν κοιτάξει κανεὶς ὁμοῦς
 ἕνα σημερινὸ τοπογραφικὸ χάρτη τῆς πόλης, θὰ δεῖ ὅτι βρισκόμαστε σ' ἕνα μικρὸ τετρά-
 γωνο μεταξὺ τῶν ὁδῶν Ἀγίου Δημητρίου καί Ὀλύμπου (Παλαιᾶς Ἀριστοτέλους) ἀπὸ Β
 πρὸς Ν καί Πετροπουλακιδῶν καί Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἀπὸ Δ πρὸς Α. Ὅχι μα-
 κρὰ λοιπὸν ἀπὸ τῆς Rotonda.

Γιά τὸ δεῦτερο τέμενος, τοῦ Haci Mustafa, λέει ὁ σ. (σελ. 37): «Ὅπως εἶδαμε, πιὸ πρὶν
 μιλώντας γιὰ τὴ συνοικία Ἀγίου Μηνᾶ, τεμένη μέ ἰδρυτὴ κάποιον Mustafa ὑπῆρχαν ἀρ-
 κετὰ στή Θεσσαλονίκη. Τὰ πιὸ κοντινὰ ἀπὸ αὐτὰ στή συνοικία Ἀλι Πασα ἦταν τὸ mescid
 τοῦ Mustafa, γιοῦ τοῦ Pinti Hasan, καί ἡ ἐκκλησία τοῦ Προφήτη Ἡλία, πού σύμφωνα μέ
 τὰ βακουφικὰ τεφτέρια τὴν εἶχε κάνει τζαμί ὁ Badrali Mustafa Pasa, ἴσως λίγο μετὰ τὴν
 ὄλωση τῆς Θεσσαλονίκης· τὸ τελευταῖο τζαμί ἦταν γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχεὲς τοῦ 16ου
 αἰ. ὡς Seray Cami'i καί ἀργότερα ὡς Eski Seray Cami'i. Ἴσως λοιπὸν ἕνα ἀπὸ αὐτὰ νὰ ἦταν
 τὸ mescid τοῦ Haci Mustafa τῆς συνοικίας Ἀσωμάτων».

Δὲν εἶναι ὁμοῦς πολὺ πιθανό, χωρὶς ἄλλη μαρτυρία, νὰ ὀνομαζόταν ὁ Προφήτης Ἡ-
 λίας, μεταξὺ τοῦ 1430 τῆς ἀλώσεως καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. τῆς ὀνομασίας τοῦ Seray
 Cami'i, Haci Mustafa Cami'i, ἀφοῦ καί ὁ Badrali Mustafa Pasa, πού λέγεται ὅτι τὸν ἔκανε
 τζαμί, δὲν εἶχε τὸν τίτλο τοῦ haci. Ὁ τίτλος τοῦ haci διαφοροποιεῖ, νομίζουμε, τοὺς δύο
 Mustafa. Ἄλλος πρέπει νὰ εἶναι ὁ Haci Mustafa καί ἄλλος ὁ Mustafa Pasa. Μᾶλλον λοι-
 πὸν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ Προφήτης Ἡλίας ἕνα ἀπὸ τὰ δύο τεμένη Haci Mustafa.

Ἀπομένει τὸ mescid τοῦ Mustafa, γιοῦ τοῦ Pinti Hasan. Αὐτὸ ὁμοῦς τὸ ἔχει ἤδη τοπο-
 θετήσῃ ὁ σ. «στήν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Ἀγίας Σοφίας, λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὴν Ἀ-
 γίου Δημητρίου» (βλ. σελ. 342).

Βρισκόμαστε λοιπὸν λίγο δυτικώτερα ἀπὸ τὴ συνοικία τοῦ Ἀλι Πασα καί πάλι ὀχι μα-
 κρὰ ἀπὸ τῆς Rotonda. Ἡ συνοικία τῶν Ἀσωμάτων παραμένει ὡς ἐδῶ κοντὰ στή Rotonda
 καί θὰ παρέμενε, ἂν δὲν ὑπῆρχαν τὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Βλατάδων. Γι' αὐτὰ λέει ὁ σ.
 (σελ. 37): «Γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς συνοικίας τῶν Ἀσωμάτων ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ σειρά
 ἀπὸ ἀνέκδοτα τουρκικὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Βλατάδων· αὐτὰ εἶναι φερμάνια καί ἐπίσημα
 "ἀντίγραφα" (Suret), ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ εἰδικὸ βιβλίο βακουφικῶν κτημάτων πού ὑπῆρ-
 χε στὸ Defter-i Hakani στήν Κωνσταντινούπολη. Στὰ ἔγγραφα αὐτὰ ἀναγράφονται κτή-

ματα τής Μονής Βλατάδων που δέν φορολογούνταν. (Συντομεύουμε: Τά αντίγραφα είναι όλα πανομοιότυπα τών ἐτῶν 1527-1753 καί τά φερμάνια τών ἐτῶν 1715-1753. 'Υπάρχει καί ἓνα μεράτι τοῦ 1488, στοῦ ὁποίου τὸ κείμενο περιέχεται καί αντίγραφο τοῦ Defter-i Hakani, μὲ τὰ κτήματα πού ἀναγνωρίζει ὁ σουλτάνος Βαγιαζίτ Β' ὅτι ὁ πατέρας του Μεχμέτ Β' εἶχε παραχωρήσει στή Μονή, σέ ἀντάλλαγμα αὐτῶν πού τοῦς εἶχε ἀφαιρέσει). Εἶναι φανερό, ὅτι ἄν σὺν εἰδικὸ ἀρχικὸ βιβλίῳ βακουφικῶν κτημάτων, πού ὑπῆρχε στὸ Defter-i Hakani στὴν Κωνσταντινούπολη, ὑπῆρχε μιὰ λανθασμένη ἀναγραφή ἢ μιὰ λανθασμένη ἀνάγνωση ἀπ' αὐτό, αὐτὴ θὰ ἐπαναλαμβανόταν σὲ ὅλα τὰ μετέπειτα ἀντίγραφα. Τέτοια ὁμως ὑποψία δέν ἔχει ὁ συγγραφέας καί συνεχίζει:

(Σελ. 38): «Σ' ὅλα τὰ ἔγγραφα αὐτά, πού πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ τουρκικὸ τεφτέρι καταγραφῆς τῶν κτημάτων τῆς Μονῆς, ἀναφέρεται ὅτι ἡ Μονὴ Βλατάδων βρισκόταν στὴ συνοικία Ἀσωμάτων. Στὸ μεράτι ἐπίσης τοῦ 1488 ἀναγράφεται ἀνάμεσα στὰ ἄλλα κτήματα καί ἡ ἐκκλησία τοῦ Λαγουδιάτη, "τῆς συνοικίας τῶν Ἀσωμάτων". Χωρὶς ἀμφιβολία ἐπομένως πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴ συνοικία αὐτὴ στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τῆς Θεσσαλονίκης, γύρω καί πάνω ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἀγίου Δημητρίου. Ἡ συνοικία ἀπλωνόταν ἐπίσης ἀπὸ τὰ ἀνατολικά τείχη τῆς πόλης καί ἔφτανε ἴσως ὡς τὸν Προφήτη Ἡλία»». (Στὴ σημ. 96 παρατηρεῖ ὁ σ. «στὴν ἴδια θεση εἶχε τοποθετησε τὴ συνοικία τῶν Ἀσωμάτων καί ὁ Χατζη-Ἰωάννου, σ. 91, σπληριζόμενος σὲ πατριαρχικὸ σιγίλλιο πού ἀνέφερε ὅτι ἡ Μονὴ Βλατάδων βρισκόταν στὴ συνοικία αὐτὴ. Ἡ γνώμη του ὁμως εἶχε ἀπορριφθεῖ, ἐπειδὴ κυρίως τὸ σιγίλλιο εἶχε ἐξαφανιστεῖ καί ἡ πληροφορία θεωρήθηκε μεταγενέστερη καί γι αὐτὸ λανθασμένη»).

Ἔτσι ὁ σ. κάνει μιὰ τεράστια συνοικία, πού περιλαμβάνει τὰ δύο τρίτα τῆς πάνω πόλης καί σχεδὸν δέν ἀφήνει τόπο γιὰ τὴ συνοικία Ἀγίου Δημητρίου (βλ. γι' αὐτὴν σελ. 31).

Πρέπει τώρα νὰ ἀντιμετωπισθεῖ τὸ πρόβλημα, ἀπὸ πού ἔχει ἡ συνοικία αὐτὴ τὴν ὀνομασία «τῶν Ἀσωμάτων». Λέει ὁ σ. (σελ. 38): «Ἐπειτα ἀπὸ τὴν τοποθέτηση αὐτῆς τῆς συνοικίας Ἀσωμάτων, εἶναι ἀνάγκη νὰ ξεαναγορίσουμε στὴν ἀναρχικὴ τῶν ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων. Ἡ γνώμη πάντως πού ἔχει διατυπωθεῖ καί ἔχει γίνεи γενικά παραδεκτὴ, ὅτι ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων εἶναι ἡ Rotonda τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ (βλ. Θεοχάριδης, Ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων, 23-70). Μήπως λοιπὸν πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴν παλαιότερη πρόταση τοῦ Χατζη-Ἰωάννου καί νὰ ταυτίσουμε τὸ ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν μὲ τὸ ναὸ τῶν Ἀσωμάτων; (Χατζη-Ἰωάννου, 91-92. Tafli, 159, 174-175)».

Καί παρακάτω: «Ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν εἶχε γίνεи τζαμί, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὰ τουρκικὰ βακουφικά τεφτέρια, ἀπὸ τὸν Gazi Hüseyin Bey ἡ συνοικία μὲ τὴν ἴδια ὀνομασία, σύμφωνα μὲ τὰ χοτζέτια τῆς Μονῆς Βλατάδων, κατοικοῦνταν ἀπὸ χριστιανούς. Ἀπὸ τὰ μέσα ἡδὴ τοῦ 17ου αἰ., τόσο τὸ τζαμί ὅσο καί ἡ συνοικία, τουρκικὴ πιά, ὀνομάζονται İki Şerife ἢ İki Şerifeli, ἀπὸ τοὺς δύο ἐξῶστες (şerife ἢ şerefe) πού ὑπῆρχαν στὸ μιναρὲ τοῦ τζαμιού. Ἡ μετατροπὴ τῆς ἐκκλησίας σὲ τζαμί πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ.. ὁ Gazi Hüseyin Bey ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐγγονοὺς τοῦ Gazi Evrenos Bey, τοῦ περιφημοῦ ἀκριτικοῦ μπέη καί ἰδρυτῆ τῶν Γενιτσῶν. Τὸ τζαμί δέν ἀναφέρεται τὸ 1478, γιὰτὶ δέν εἶχε γύρω του τουρκικὸ πληθυσμό». (Σελ. 38-39).

Πρὶν προχωρήσουμε στὶς ἐπόμενες διαπιστώσεις τοῦ σ., ὑπάρχουν ὡς ἐδῶ μερικὲς ἀπορίες:

1) Εἶπε ὁ σ. ὅτι οἱ Ταξιαρχαὶ ἔγιναν τζαμί κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ., ἀλλὰ «ἀπὸ τὰ μέσα ἡδὴ τοῦ 17ου αἰ., τόσο τὸ τζαμί ὅσο καί ἡ συνοικία, τουρκικὴ πιά, ὀνομάζονταν İki Şerife ἢ İki Şerifeli, ἀπὸ τοὺς δύο ἐξῶστες πού ὑπῆρχαν στὸ μιναρὲ τοῦ τζαμιού». Καί: «Τὸ τζαμί δέν ἀναφέρεται τὸ 1478, γιὰτὶ δέν εἶχε γύρω του τουρκικὸ πληθυσμό».

Ἄφου ὁμως ἀκόμα τὸ 1478 τὸ τζαμί δέν εἶχε γύρω του τουρκικὸ πληθυσμὸ καί γι' αὐτὸ δέν ἀναφέρεται στὴν καταγραφή τοῦ 1478 καί ἡ συνοικία κατὰ τὰ χοτζέτια τῆς Μο-

νής Βλατάδων κατοικοῦνταν ἀπὸ χριστιανούς, τότε γιὰ ποιῶν Τούρκων τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες ἡ ἐκκλησία ἔγινε τζαμί στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ., γύρω στὰ 1450 δηλαδή; Δὲν καταλαμβάνοταν μιὰ χριστιανικὴ ἐκκλησία μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ἦταν χριστιανικὴ, ἀλλὰ ὅταν παρουσιάζονταν θρησκευτικὲς ἀνάγκες πιστῶν γύρω τῆς. Ἔγχε ὁμως τουρκικὸ πληθυσμὸ γύρω τοῦ ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν. Ὁ ἴδιος ὁ σ. τὸ λέει (σελ. 38): «Στὴ συνοικία τῶν Ἀσωμάτων (Ἰκί Şerife κατὰ τὸν σ.) τὸ 1478 κατοικοῦσαν 81 τουρκικὲς οἰκογένειες καὶ πέντε ἄγιοι, δηλαδή 405 περίπου ἄτομα». Καὶ ὁμως τὸ τζαμί δὲν ἀναφέρεται τὸ 1478. Μήπως ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἔγινε τζαμί ὄχι στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ., ἀλλὰ στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ., ὅταν πλῆθυνε πολὺ ὁ τουρκικὸς πληθυσμὸς γύρω του καὶ γι' αὐτὸ τότε μόνο ἐμφανίζεται τὸ τζαμί Ἰκί Şerife; Ἀλλὰ τὰ τουρκικὰ βακουφικὰ τεφτέρια καὶ ὁ Gazî Hüseyin Bey; Κάτι δὲν πάει καλὰ μὲ αὐτὰ, ποὺ ἀντανακλοῦν μιὰ ἀνιστόρητη τουρκικὴ παράδοση, ἡ ὁποία δ,τι δὲν γνωρίζει ἀκριβῶς τὸ ἀνάγει στὴν ἄλωση τοῦ 1430 καὶ στὰ ἥρωϊκὰ πρόσωπά της, ὅπως τὸ Ἀκκε Mescid στὸν Μουράτ Β', ὅπως εἶδαμε, καὶ ἐδῶ τὸ Ἰκί Şerife σὲ ἐγγονὸ τοῦ δοξασμένου Evrenos Bey.

2) Τὸ ὄνομα Ταξιάρχαι θεωρεῖται μεταγενέστερο (βλ. Ξυγγοπούλου, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ κ.λ., σελ. 5) καὶ ὁ ναὸς εἶναι καθολικὸ μονῆς (Ξυγγοπούλου, 5 καὶ 23 — T a f r a l i, 97, — X a τ ζ η - Ἰ ώ ν ν ο υ, 92), ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε πῶς λεγόταν ἡ μονὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση. Τὸ ὄμοιοι καὶ ὁ σ. στὴ σελ. 307: «Ἡ ὄνομασία ποὺ ἔφερε πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση ἔχει πολλὰς φορὲς ἀπασχολήσει τοὺς μελετητὲς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ τέχνης. Τὸ θέμα ἔχει ἐξετασθεῖ παραπάνω, σὲ σχέση μετὰ τὴν τοποθέτηση τῆς συνοικίας τῶν Ἀσωμάτων καὶ τῆς Rotonda». Ὁ σ. ἀναφέρεται ἐδῶ, καὶ παρακάτω, ὅπου θὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ λατρεία τῶν Ἀσωμάτων μεταφέρθηκε κάποτε ἀπὸ τοὺς Ταξιάρχους στὴ Rotonda. Θεωρεῖ λοιπὸν τοὺς Ταξιάρχους καὶ τῶν Ἀσωμάτων καὶ πρὶν τὴν ἄλωση. Ἄφου ὁμως τὸ ὄνομα Ἀσώμοι ἢ Ταξιάρχαι πρέπει νὰ ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ., ἐὰν τότε ὁ ναὸς ἔγινε τζαμί, ὅπως εἶπε ὁ σ., τότε πῶς ἔχομε τὴ Μονὴ Βλατάδων στὴ συνοικία Ἀσωμάτων (Ταξιαρχῶν) σὲ τουρκικὰ ἔγγραφα, ποὺ χρονολογοῦνται ὅλα μετὰ τὸ 1527; (Ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸ μπεράτι τοῦ 1488, ποὺ φέρνει τὴν ἐκκλησία τοῦ Λαγουδιάτη στὴ συνοικία τῶν Ἀσωμάτων. Ἀλλὰ ἡ ἐκκλησία τοῦ Λαγουδιάτη (Λαγουδιανῆς) εἶναι πλησιέστερη πρὸς τὴ Rotonda, τὸν πραγματικὸ ναὸ τῶν Ἀσωμάτων, παρὰ πρὸς τοὺς Ταξιάρχους (Ἀσώματος)).

Ἐνα ἀπὸ τὰ δύο πρέπει νὰ συμβαίνει: Ἡ ἔγινε κάποια λανθασμένη ἀρχικὴ ἀνάγνωση ἀπὸ τὸ εἰδικὸ βιβλίον βακουφικῶν κτημάτων ποὺ ὑπῆρχε στὸ Defter-i Hakani τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ λανθασμένη αὐτὴ ἀνάγνωση ἐπαναλαμβάνεται σ' ὅλα τὰ κατοπινὰ ἀντίγραφα ἢ οἱ Ταξιάρχαι ἔγιναν τζαμί ὄχι στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ., ἀλλὰ στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ., ὅταν ἡ συνοικία ἔγινε τουρκικὴ καὶ ὅταν ἐμφανίζεται τὸ ὄνομα τῶν τζαμιοῦ Ἰκί Şerife.

Προχωροῦμε τώρα σὲ ὅσα λέει ὁ σ. παρακάτω, ἀλλὰ θὰ ἀναγκασθοῦμε νὰ τὰ ἐπαναλάβουμε ὅλα, γιὰ νὰ φανεῖ πῶς ἔχει τὸ πρόβλημα καὶ πῶς καταλήγει ὁ σ. στὴ σολομόντεια λύση του. Λέει ὁ σ. (σελ. 39): «Ὁπωσδήποτε δὲν μπορούμε νὰ ἀγνοήσουμε τὴν πληροφορία τοῦ Gabriele Cavazza ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ τὸν Μάιο τοῦ 1591: αὐτὸς γράφει ἀνάμεσα στὶς ἄλλες ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν πόλη ὅτι εἶδε τὴν ἐκκλησία «τῶν Ἀγγέλων», ποὺ εἶχε στρογγυλὸ σχῆμα ὅπως τὸ Πάνθεο τῆς Ρώμης, ἀλλὰ ἦταν μικρότερη ἀπὸ αὐτὸ τὴν ἐκκλησία αὐτὴ τὴν εἶχαν ἀρπάξει πρὶν ἀπὸ ἐπτὰ μῆνες οἱ Τούρκοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας (Κ. Μέρτσιου, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, 133-134). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐκκλησία ποὺ ἀναφέρει ὁ Cavazza εἶναι ἡ Rotonda. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ τῶν Ἀγγέλων ταυτίζεται, ὅπως εἶναι γνωστὸ (Θεοχάριδης, Ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων, 48), μὲ τὸ ναὸ τῶν Ἀσωμάτων. Ὑστερα ὁμως ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων πρέπει νὰ δεχθῶμε ὅτι εἶναι πιθανόν, ἡ λατρεία τῶν Ἀσωμάτων νὰ εἶχε μεταφερθεῖ κάποτε στὴ Rotonda ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναὸ στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τῆς πόλεως. Ἴσως αὐτὸ ἔγινε πολὺ

πριν ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους; ὁ πρῶτος ναὸς τῶν Ἀσωμάτων πρέπει νὰ εἶχε καταστραφεί, ἀπὸ σεισμό ἢ πυρκαγιά, καὶ οἱ πιστοὶ κάτοικοι τῆς πόλης μετέφεραν τὴ λατρεία τους σὲ ἄλλο ναό· τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μετὰ τὴν λατρεία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅταν ὁ ναὸς του μετατράπηκε σὲ τζαμί τὸ 1492. Εἶναι, ἐπομένως, πολὺ πιθανὸν ἡ ὀνομασία τῆς συνοικίας Ἀσωμάτων νὰ εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ νοτιότερα, ὡς τὴν περιοχή πρὸς βρῆσκειται ἡ Rotonda. Ἔτσι ἡ ὀνομασία τῆς συνοικίας συναντᾶται τόσο στὸ βορειότερο τμῆμα τῆς πόλης, στὴν περιοχή τῆς Μονῆς Βλατάδων, ὅσο καὶ στὸ ἀνατολικὸ ὡς τὴν Ἔγναϊα».

Αὐτὴ εἶναι ἡ σολομώντεια λύση τοῦ συγγραφέα στὸ δύσκολο πρόβλημα ἀνάμεσα στὶς δύο διαφορετικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ συνοικία τῶν Ἀσωμάτων: α) «...εἶναι πιθανὸν ἡ λατρεία τῶν Ἀσωμάτων νὰ εἶχε μεταφερθεῖ», β) «...ἴσως αὐτὸ ἔγινε πολὺ πριν ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους», καὶ γ) «Ὁ πρῶτος ναὸς τῶν Ἀσωμάτων πρέπει νὰ εἶχε καταστραφεί, ἀπὸ σεισμό ἢ πυρκαγιά». Ἔνα «πιθανόν», ἔνα «ἴσως» καὶ ἔνα «πρέπει» δὲν ἀποτελοῦν λύση καὶ ὑπάρχουν δύο ὀλέθριες γιὰ τὴ λύση αὐτὴ σκέψεις:

1) Ἄν ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν εἶχε καταστραφεί, ἀπὸ σεισμό ἢ πυρκαγιά, καὶ ἡ λατρεία τῶν Ἀσωμάτων εἶχε μεταφερθεῖ στὴ Rotonda «πολὺ πριν ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους» (1430), τότε πῶς μετέτρεψε τὸν ναὸ τῶν ταξιαρχῶν ἢ Ἀσωμάτων, ποῦ δὲν ὑπῆρχε πιά, σὲ τζαμί ὁ Gazi Hüseyin Bey στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. (1450); Καὶ πῶς λεγόταν ἡ Rotonda πριν ἀπὸ τὴ μεταφορὰ σ' αὐτὴν τῆς λατρείας τῶν Ἀσωμάτων;

2) Ἄν ἡ μεταφορὰ τῆς λατρείας καὶ τῆς ὀνομασίας τῶν Ἀσωμάτων στὴ Rotonda ἔγινε μετὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν σὲ τζαμί καὶ ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς μετατροπῆς στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ., τότε πῶς βρίσκουμε τὴ Rotonda ὡς ναὸ τῶν Ἀσωμάτων πριν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ., ὅπως σὲ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Ξενοφώντος τοῦ 1330 (βλ. A c t a X e n., 8, 103);

Μεταφορὰ τῆς λατρείας τῶν Ἀσωμάτων ἀπὸ τὸν ναό, ποῦ τὸν ξέριουμε σήμερα ὡς ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν, στὴ Rotonda πρὸ τοῦ 1430 μάλιστα, κατὰ τὴ θεωρία τοῦ σ., δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε, ἀφοῦ βρίσκουμε τὴ Rotonda ὡς ναὸ τῶν Ἀσωμάτων σὲ ἔγγραφο τοῦ 1330 (A c t a X e n. 8, 103—Θ ε ο χ α ρ ῖ δ η, Ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων, σελ. 40) καὶ παλαιότερα συνοικία τῶν Ἀσωμάτων σὲ ἔγγραφο τοῦ 1309 (A c t a X e n. 5,9—Θ ε ο χ α ρ ῖ δ η, Ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων, σελ. 38).

Γιὰ τὸν σημερινὸ ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν λέει ὁ Α. Ξ υ γ γ ὀ π ο υ λ ο ς, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ κ.λ., σελ. 20: «Τὸ μνημεῖο κατὰ ταῦτα ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν 14ο αἰ. καὶ ὄχι εἰς τὸν 12ον, ὡς ἐνόμισεν ὁ Diehl». Καὶ σελ. 23: «Αἱ ὑπάρχουσαι πληροφορίες δὲν εἶναι ἱκαναὶ νὰ μᾶς πείσουν ὅτι ἡ ἐνταῦθα ἐξεταζομένη ἐκκλησία ἔφερε πράγματι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ ὄνομα τῶν Ἀσωμάτων ἢ Ἀρχαγγέλων ἢ Ταξιαρχῶν... ὁ ναὸς ἦτο πρὸ τῆς τουρκοκρατίας τὸ καθολικὸν μικρὸς μονῆς ἀγνώστου σήμερον ὀνόματος, μῆς ἀπὸ τὰς πολυαριθμοῦς εἰς Θεσσαλονικὴν ὑπαρχούσας κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκει ἡ σήμερον σωζομένη ἐκκλησία».

Πῶς λοιπὸν νὰ δεχθοῦμε τὴ θεωρία τοῦ σ., ἡ ὁποία κάνει τοὺς σημερινοὺς Ταξιαρχῶν ναὸ τῶν Ἀσωμάτων, ἐνῶ αὐτοὶ ποτὲ δὲν ἦταν τέτοιος ναὸς, ὑποθέτει γύρω τους συνοικία Ἀσωμάτων, γιὰ νὰ βάλει μέσα σ' αὐτὴ τὴ Μονὴ Βλατάδων, ὅπως λένε τὰ τουρκικὰ μετὰ τὸ 1527 ἔγγραφο τῆς, καὶ ἐφευρίσκει μεταφορὰ κάποτε τῆς λατρείας τῶν Ἀσωμάτων ἀπὸ τοὺς Ταξιαρχῶν στὴ Rotonda, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ τὴ μαρτυρία τοῦ Cavazza τοῦ 1591, ὅτι ἡ Rotonda ἦταν ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων;

Γιατὶ δὲν ἤλεγξε καλύτερα τὸ ἀξιόπιστο τῆς πληροφορίας τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Βλατάδων, ποῦ εἶναι τουρκικὰ ἀντίγραφα καὶ μάλιστα νεότερα (μετὰ τὸ 1527) καὶ μπορεῖ νὰ ἐπαναλαμβάνουν ἓνα ἀρχικὸ λάθος ἀναγνώσεως ἢ ἀντιγραφῆς ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ πρότυπο τοῦς;

Τό ζήτημα, νομίζουμε, εκρίναν χωρίς θεωρίες τὰ δύο mescid τῆς καταγραφῆς τοῦ 1478, πού τοποθέτησαν, ὅπως εἶδαμε, τῆ συνοικία τῶν Ἀσωμάτων κοντά στή Rotonda.

Τελειώσαμε τίς παρατηρήσεις μας στίς σημαντικές γιά τῆ βυζαντινὴ τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης «συνοικίες» τῆς πόλης (δηλ. τὸ κεφ. Β': Οἱ συνοικίες τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 15ο α.ι., σελ. 23-46, καὶ τὸ κεφ. Γ': Οἱ χριστιανικὲς συνοικίες, σελ. 47-80), ὅπου ὁ σ. με βάση τὸ τεφτέρι καταγραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης τὸ 1478 κατὰ συνοικίες προσπαθεῖ νὰ τοπογραφήσει μέσα στὴν πόλη τίς συνοικίες αὐτὲς ἀπὸ τὰ τουρκικὰ τεμένη μέσα σ' αὐτὲς ἀνατρέχοντας γιά τὴν τοποθέτησή τους, ἐπικινδύνα πολλές φορές σὲ πολλὲ μεταγενέστερα τοῦ 1478 τουρκικὰ ἔγγραφα.

Θὰ κάνουμε τώρα δύο-τρεις παρατηρήσεις στὸ κεφ. Δ': Οἱ τουρκικὲς συνοικίες, σελ. 81-152, τοῦ Α' αὐτοῦ Μέρους, γιά νὰ προχωρήσουμε στίς Ἐκκλησίες καὶ τὰ Τζαμιά τοῦ Β' Μέρους (δηλ. στὰ Κτίρια, σελ. 251-276, καὶ σελ. 277-336). Λέει ὁ συγγραφέας:

Σελ. 88: «Δυτικά ἀπὸ τὴ συνοικία τοῦ Hamza Bey ἦταν ἡ συνοικία Tahta-Kale (Ξύλινου Πύργου), πὸν δὲν ἀναφέρεται τὸ 1520, οὔτε τὸ 1810, οὔτε τὸ 1828, οὔτε τὸ 1906 (στὰ ἀντίστοιχα τουρκικὰ τεφτέρια δηλαδὴ), γιατί εἶχε συγχωνευθεῖ μετὰ τὴ συνοικία Hamza Bey. Τὴ συναντοῦμε ὅμως σὲ πολλὰ παλαιότερα ἔγγραφα, ὅπως σὲ ἓνα χοτζέτι τῆς Μονῆς Βλατάδων τοῦ Safer 1031 (Δεκεμβρίου 1621). Ἀποροῦμε:

α) Εἶναι τὸ 1621 παλαιότερο τοῦ 1520; (Ἀπροσεξία; Ἔστω).

β) Πότε λοιπὸν συγχωνεύτηκε ἡ συνοικία Tahta-Kale μετὰ τὴ συνοικία Hamza Bey;

Σελ. 114: «Ἡ συνοικία (Mu'îd Alaeddin) προεκτεινόταν (τὸ 1906) καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη... Ἐκεῖ βρισκόταν ἐπίσης; καὶ ἓνας ὑπαίθριος τόπος προσευχῆς (Namazgâh)». Καὶ στὴ σελ. 105 (στὴ σελ. 149) λέει: «Ἀπὸ τὸν τόπο τῆς προσευχῆς πῆρε τὴν ὀνομασία τὸν καὶ ὁ Namazgâh-Kule (Πύργος τοῦ Τόπου Προσευχῆς), πὸν πολλοὶ μελετητὲς ὀνομάζουν Ναμασιέ Κουλέ καὶ μεταφράζουν "Πύργος τοῦ Ἀγάλματος"». Ἡ ὀνομασία δὲν ἔχει καμιά σχέση μετὰ τὸ ἐντοχισμὸν στὸν πύργο ἄγαλμα. Ἀκόμα καὶ ἡ Λιταία Πύλη πρέπει νὰ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸν ὑπαίθριον αὐτὸ τόπο προσευχῆς καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ χωριὸ Λιτή».

Ἡ πρώτη παρατήρηση τοῦ σ. εἶναι σωστὴ καὶ χρήσιμη. Ἔτσι διορθώνεται καὶ ὁ Χα τ ζ η - Ἰω ἀ ν ν ο υ, Ἀστυγραφία, σελ. 29 καὶ 34, πὸν νομίζει ὅτι ὁ Ναμαζ-Κουλέ ὀνομάστηκε ἀπὸ τὴ Λιταία Πύλη, πὸν τὴ γράφει μετὰ γιώτα, καὶ αὐτοὶ πὸν μεταφράζουν «Πύργος τοῦ Ἀγάλματος», σάν τὸν T a f r a l i, Topographie, 86.

Ἡ δευτέρη παρατήρηση ὁμοῦς εἶναι λάθος, γιατί ἡ Ληταία Πύλη ἀναφέρεται ἤδη τὸ 904 ἀπὸ τὸν Καμενιάτη (κεφ. 41, Bonn. 545: *τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ περὶ τὴν ἄλλην πόλιν, ἣν καλοῦσι Λιταίαν, παραθῆναι συνέβη*) καὶ δὲν περιέμενε τὸν τόπο προσευχῆς τῶν Τούρκων (Namazgâh) γιά νὰ ὀνομασθεῖ Ληταία ἢ Λιταία. Ὄνομαζόταν ἔτσι, γιατί ὀδηγοῦσε στὴν κομποπολὴ Λήτη ἢ Λιτή (Αἰβάτι), πὸν εἶναι ἐπιγραφικὰ βεβαιωμένον ὅτι ἦταν κτισμένη στὴ θέση περὶπου τῆς ἀρχαίας Λήτης ἢ Λιτής.

Στὸ Β' Μέρος, ὅπου ἐξετάζονται τὰ Κτίρια, ἔχουμε δύο παρατηρήσεις γιά τίς Ἐκκλησίες, σελ. 251-276, καὶ περισσότερες γιά τὰ Τζαμιά, σελ. 277-336:

1) Ἔτσι στὴ σελ. 251 ὁ σ. ὑποστηρίζει ὅτι μόνον τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Βλατάδων καὶ ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Σωτήρος στὴ συνοικία Παναγούδας σώζονται σήμερα ἀπὸ τίς βυζαντινὲς ἐκκλησίες πὸν ἔμειναν σ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας χριστιανικὲς. Ὁ ἴδιος ὁμοῦς στὴ σελ. 261 λέει διαφορετικὰ πράγματα: «...ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας καὶ μερικοὶ ναοί, οἱ περισσότεροὶ βυζαντινοί, πὸν ἔμειναν στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν, χωρὶς νὰ θγῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους... ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὁρφανοῦ».

2) Γιά τὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Ὁρφανὸ λέει στὴ σελ. 262: «...κατὰ τὸν Ξυγὸπουλο, ἦταν τὸ καθολικὸ μῖα μικρῆς μονῆς πὸν εἶχε ἰδρῦσει ὁ Νικόλαος Σκουτέριος Καπανδρί-

της 'Ορφανός, πού ως μοναχός πήρε τὸ ὄνομα Νίκων. 'Απὸ τὸν Ἰδρυτὴ τῆς μονῆς πήρε τὸ ὄνομα καὶ ὁ ναός».

Δὲν γνωρίζει λοιπὸν ὁ σ. α) τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Α. Τσιτουριδου, 'Η ἐντοίχια ζωγραφικὴ τοῦ 'Αγίου Νικολάου στὴ Θεσσαλονίκη, ΕΕΦΣ. Παν. Θεσσαλ., Παράρτημα ἀρ. 20. Θεσσαλονικὴ 1978, πού ὑποστήριξε πειστικώτατα ὅτι ὁ 'Άγιος Νικόλαος ὁ 'Ορφανός εἶναι ἔργο τοῦ Σέρβου Κράλη Μιλούτιν, καὶ β) τὴν ἐργασία τοῦ Ι. Γ. Θεοχαρίδη, 'Η Μονὴ Φιλοκάλλη, «Μακεδονικά» 21 (1981) 344/5 καὶ σημ. 6, ὅπου οἱ παλιές ὑποθέσεις τοῦ Α. Ξυγγοπούλου ἀποδείχονται ἀβάσιμες.

Προχωροῦμε τώρα στὰ Τζαμιὰ τῆς Θεσσαλονίκης, σελ. 277-336, ὅπου ἔχουμε πάλι μερικὲς ἀντιρρήσεις στὶς διαπιστώσεις τοῦ σ. 'Ετσι: Σελ. 301 (Τζαμι Seray 'Atik) λέει ὁ σ. «'Ο βυζαντινὸς ναὸς πού σήμερα εἶναι ἀφιερωμένος στὸν Προφήτη 'Ηλία εἶχε μετατραπῆ καὶ αὐτὸς σὲ τζαμί, γνωστὸ ὡς Seray (Saray) 'Atik Cami' i ἢ Eski Seray Cami' i, πού καὶ τὰ δύο σημαίνει «'Τζαμί τῶν Παλαιῶν 'Ανακτόρων». Τὴν ἴδια ὀνομασία εἶχε καὶ ἡ γῆρ συνοικία... 'Η συνοικία δὲν ὀνομαζόταν πάντοτε Eski Seray. Τὸ 891 (1496) αὐτὴ ὀνομαζόταν ἀπλᾶ Seray, γιατί τότε ἀκόμη πρέπει νὰ ὑπῆρχαν τὰ τουρκικὰ ἀνάκτορα».

'Ερωτᾶται ὁμως: Γιατί ἔκτισαν οἱ Τούρκοι ἐκεῖ ἐπάνω ἀνάκτορα, ἂν δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ ἐκεῖ βυζαντινὰ ἀνάκτορα, ὅπως θὰ ὑποστηρίξει ὅτι δὲν ὑπῆρξαν, παρακάτω ὁ συγγραφέας:

Συνεχίζει ὁ σ. (σελ. 301): «Στὸ τεφτερί καταγραφῆς τῶν κατοίκων τῆς πόλης τὸ 1478 καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. δὲν ἀναγράφεται συνοικία τοῦ Eski Seray Cami' i, γιατί τότε ἀκόμη τὸ τζαμί πρέπει νὰ εἶχε τὴν ὀνομασία τοῦ Ἰδρυτῆ του. Αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι τὸ mes-cid πού ἀναφέρεται καὶ στὰ δύο τεφτέρια μὲ τὴν ὀνομασία Haci Mustafa, χωρὶς τοὺς ὑπόλοιπους τίτλους τοῦ Ἰδρυτῆ, ὅπως γίνεται καὶ μὲ ἄλλα τζαμιὰ στὶς ἴδιες καταγραφές». Καὶ «'Η μετατροπὴ τοῦ ναοῦ σὲ τζαμί ἀποδίδεται συνήθως στὸν Μουράτ Β'. Στὰ βακουφικὰ ὁμως τεφτέρια τῆς Θεσσαλονίκης ὡς Ἰδρυτῆς τοῦ τζαμιοῦ ἀναγράφεται ὁ Bardali (ἀπὸ τὴν Πάτρα) Mustafa Pasa».

Νομίζουμε ὅτι, παρὰ τὴν προβλεπτικὴ διατύπωση τοῦ σ., δὲν εἶναι φυσικὸ ἕνας πασὰς νὰ ἀναγράφεται ὡς χατζῆς καὶ ὁ Haci Mustafa νὰ εἶναι ὁ Badrali Mustafa Pasa, πού δὲν ἔχει κὰν τὸν τίτλο τοῦ χατζῆ. 'Άλλωστε ὁ Haci Mustafa ἐμφανίζεται στὴν καταγραφὴ τοῦ 1478, ἐνῶ ὁ Badrali Mustafa Pasa ἐμφανίζεται στὰ βακουφικὰ τεφτέρια, δηλαδὴ στὰ κτηματολογικὰ τεφτέρια τοῦ 1873-1912 (Yoklâma καὶ Da'imi). Πῶς μπορούμε λοιπὸν νὰ ὑποστηρίξουμε μὲ βεβαιότητα, σὰν τὸν σ., ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο καὶ ὅτι ὁ Badrali εἶναι ὁ Ἰδρυτῆς τοῦ τζαμιοῦ Seray 'Atik καὶ εἶναι ὁ ἴδιος πού πρὶν τετρακόσια χρόνια ἐμφανίσθηκε μὲ τὸ ὄνομα Haci Mustafa, ἐνῶ ὁ ἴδιος λέγεται Mustafa Pasa;

Πῶς, ἔπειτα, μπορεῖ νὰ λέει ὁ σ. ὅτι τὸ 1478 καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. τὸ τζαμί «πρέπει νὰ εἶχε τὴν ὀνομασία τοῦ Ἰδρυτῆ του», νὰ λεγόταν δηλαδὴ Badrali Mustafa Cami' i ἢ ἀπλᾶ Mustafa Cami' i, γιὰ νὰ ξεχάσουμε τὸ Haci καὶ τὸ Pasa, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ σ. εἶπε στὴ σελ. 110: «Τὸν 15ο αἰ. (τὸ τζαμί) ὀνομαζόταν ἀκόμα Seray»;

'Ομολογώντας ἔμμεσα τὴν ἀοριστία καὶ τὴν κατόπιν τοῦτου ἀναξιοπιστία τῶν πληροφοριῶν τῶν τουρκικῶν τῶν πηγῶν, ὁ σ. λέει (σελ. 301-302): «Περὶ ἀρμόζοντα: ὁ 'Εβλιγιά Τσελεμπί τὰ Γενιτὰ ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ τζαμί κάποιου Badrali, χωρὶς νὰ δίνει ὀλόκληρο τὸ ὄνομά του, οὔτε ἄλλες πληροφορίες γι' αὐτόν. Πι θ α ν ὀ ν ὁμως νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο, γιατί τὸ ἐπίθετο αὐτὸ δὲν εἶναι συνηθισμένο. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ ὁ δεσμός τοῦ Badrali μὲ τὰ Γενιτὰ ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ἐπὶ αὐτὸς μ π ο ρ ε ἰ νὰ ζοῦσε τὴν ἐποχὴ πού κυριεύθηκε ἡ πόλι ἀπὸ τοὺς Τούρκους. 'Επειτα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1430, στὴ διανομὴ τῶν κτημάτων ἀπὸ τὸν Μουράτ Β' ὁ Badrali Mustafa Pasa π ρ έ π ρ ε ἰ νὰ π ἦ ρ ε τὸ ναὸ πού σήμερα ὀνομάζεται Προφήτης 'Ηλίας καὶ τὸν μετέτρεψε σὲ τζαμί. 'Η σημαντικὴ θέση τοῦ ναοῦ δείχνει ἐπίσης πόσο σπουδαῖο πρόσωπο

ήταν ο πασάς αυτός. Τόν 17ο αϊ. ή μετατροπή του ναού σέ τζαμί αποδόθηκε στόν Μουράτ Β΄ γιατί αυτό συνέβη στά χρόνια τής βασιλείας του και όχι άργότερα». Τί νά πρωτοθαυμάσει κανείς σ΄ αυτά;

Έτσι ό σ. μέ ένα «πιθανόν», μέ ένα «μπορεί» και μέ ένα «πρέπει», πού μεταγράψαμε έπίτηδες άρτία, όρμά νά άνατρέψει όσα ή βυζαντινολογική έρευνα μέ κόπο μόρσε νά διαπιστώσει γιά τόν Προφήτη Ήλία μέχρι σήμερα, λέγοντας (σελ. 302): «Μέ τήν άναζήτηση του βυζαντινού ναού πού μετατράπηκε σέ τζαμί του Eski Seray άσχολήθηκε ό Γ. Θεοχαρίδης (Θ ε ο χ α ρ ί δ η, Δύο νέα έγγραφα, 343-351, όπου και σχετική βιβλιογραφία). Άφου άπέκλεισε τό ένδεχόμενο νά ήταν ναός του Προφήτη Ήλία, θεωρώντας τήν όνομασία αυτή ως παρετυμολογία του τουρκικού άνόματου του τζαμιού, Σεραϊλί-Τζαμί, τό ταυτίζει μέ τή Νέα Μονή πού ίδρυσε τό 1360 ό Μακάριος Χούμνος. Τή γνώμη του αυτή τή στηρίζει σέ μία πληροφορία πού παραδίδεται σέ έγκώμιο του Γαβριήλ, μαθητή του Μακάριου Χούμνου και μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα μέ αυτή ό Μακάριος Χούμνος άρχισε νά κτίει μονή, (στών κάλλιστον τής πόλεως τόπον άπολεξάμενος, ίνα δήποτε και βασιλεία Ίδρωτο, τοίς φοιτηταίς διακαθαίρειν έδίδον και προς οικονομίαν εΐσρεπίσειν μοναστηρίον). Ό Θεοχαρίδης τοποθετεί τή Νέα Μονή στόν σημερινό Προφήτη Ήλία, γιατί βρίσκει ότι πίσω άπό τήν όνομασία τής συνοικίας Eski Seray, όπου βρισκόταν τό τζαμί, κρύβονται όχι μόνο τουρκικά άνάκτορα, άλλα και βυζαντινά, πάνω στα έρείπια τών όποιών κτίστηκε ή Νέα Μονή και άργότερα τό τουρκικό παλάτι. Ός πρόσθετο έπιχείρημα φέρνει τήν πληροφορία ότι οι Τούρκοι όνόμαζαν τή συνοικία και «Μπαλαάτ», πού είναι ή ελληνική λέξη «παλάτιον». Τά βυζαντινά αυτά άνάκτορα πρέπει νά είχαν καταστραφεί κατά τό 1342, μέ τήν επανάσταση τών Ζηλωτών (1342-1349). Άποκλείει άκόμη τήν πιθανότητα νά είχε κτιστεί ή Νέα Μονή "εις τόν χώρον τών Ρωμαϊκών ανακτόρων και έντός του τριγώνου Άψίδος Γαλεριού-Άγίας Σοφίας-Ίπποδρόμου", γιατί έκεί "δέν ύπάρχει σήμεραν βυζαντινός ναός και δέν ύπήρξε ποτέ σημαντικόν τουρκικόν τέμενος, τό όποιον θα ήδύνατο νά ήτο βυζαντινός ναός μετατραπείς εις τουρκικόν τέμενος".

Και τώρα ό σ. άντιλέει (δ.π.): «Η συνοικία Eski Seray όμως δέν όνομαζόταν Balat, άφου ή συνοικία αυτή ύπήρξε σέ άλλο σημείο τής πόλης, όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει. (Πράγματι, βλ. σελ. 136 και σημ. 169, ύπήρχε και εκεί άργότερα και γιά άλλο λόγο). Έπομένως τό βυζαντινά άνάκτορα μπορεί νά μη βρίσκονταν τό τουρκικό Eski Seray, άλλα σέ πιό κεντρικό σημείο τής πόλης». Σ΄ αυτά ύπάρχει όμως και ό άντιλογος:

Πρώτον, τήν παράδοση γιά τή συνοικία Μπαλαάτ διέσωσε ό Π. Ν. Πιπιαγεωργίου, Άρχαία εικόν του Άγίου Δημητρίου, «Byz. Zeitschrift» 1 (1892) 482: «Οί Τούρκοι όνόμαζον τήν συνοικίαν Έσκι-Σεραί "Μπαλαάτ"». Δέν τό έβγαλε αυτό από τό νού του ό Παπαγεωργίου.

Δεύτερον, ό Τούρκος περιηγητής και γεωγράφος Χατζη-Κάλφα (λεγόμενος Κιατίπ Τσελεμπίης) χαρακτηρίζει τό 1657 τό τέμενος Έσκι-Σεραί ως άλλοτε χριστιανικόν ναν ό ανακτόρον: Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalf, Rumeli und Bosna, σέ μετάφραση J. Hammer, Βιέννη 1812, σελ. 77 (κεφ. 9): «Die Moskée des Seraj, ehemals zu den Zeiten der Ungläubigen die Hofkirche».

Συνεχίζει ό σ. (δ.π.): «Άκόμη, έφ' όσον τό τζαμί ιδρύθηκε τήν εποχή του Μουράτ Β΄ από τόν Badrali Mustafa Paşa, λίγα χρόνια έπειτα από τήν άλωση τής πόλης, και όπωσδήποτε πριν από τό 1478, άποκλείεται νά βρίσκóταν εκεί ή Νέα Μονή, αν αυτή ύπήρξε ως τό 1556, σύμφωνα μέ σημείωμα του κώδικα 5594 τής Μονής Παντελεήμονος του Άγίου Όρους, πού παραθέτει ό Θεοχαρίδης. Τέλος, στήν περιοχή τών ρωμαϊκών ανακτόρων ύπήρχε τό σημαντικό Ακςε Messid, κτισμένο πάνω στό ρωμαϊκό κτίσμα του Όκατγανου. Όπως είδαμε παραπάνω αυτό προτου γίνει τζαμί στά πρώτα κιόλας χρόνια τής τουρκοκρατίας, άποτελοϋσε τή μητρόπολη τής Θεσσαλονίκης. (Βέβαια, ύστερα από τήν άνακάλυψη

του μητροπολιτικού ναού στο Όκτάγωνο από τον σ. ό αποκλεισμός του χώρου των ρωμαϊκών ανακτόρων για τη Νέα Μονή από θεωρητικούς άλλοτε γίνεται τώρα βέβαιος). Μπορούμε επομένως να πούμε ότι το πρόβλημα της τοποθέτησης της Νέας Μονής στη Θεσσαλονίκη μένει ακόμη άλυτο».

Νομίζουμε ότι ό σ. κατέστησε το πρόβλημα άλλοτο και άλλοτο γι' αυτόν. 'Επειδή στά Γενιτσά στά μέσα του 17ου αι. αναφέρεται κάποιος Badrali, θεωρεί πιθανόν ότι αυτός έζησε επί Μουράτ Β', πριν από 220 χρόνια δηλαδή. 'Επειδή στά βακουφικά τεφτέρια του 1875-1912 αναγράφεται ή τουρκική παράδοση, ότι ιδρυτής του τζαμιού Eski Seray είναι ένας Badrali Mustafa Paşa, πιστεύει ότι αυτός είναι ό Badrali των Γενιτσών, πού αναφέρεται μόν στά μέσα του 17ου αι. αλλά, αφού έχει σχέση με τά Γενιτσά, μ π ο ρ ε ι νά ζούσε στην εποχή πού καταλήφθηκε ή πόλη των Γενιτσών και μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους το 1430 π ρ έ π ε ι νά πήρε τό ναό, πού σήμερα ονομάζεται Προφήτης 'Ηλίας, και νά τόν μετέτρεψε σέ τζαμί.

'Επί πλέον, ό σ. ταυτίζει τό τέμενος Eski Seray του Bardali Mustafa Paşa κατ' αυτόν με τό mescid του Hacı Mustafa, πού αναφέρεται στην καταγραφή του 1478 στή συνοικία 'Ασωμάτων (βλ. σελ. 301: «...αυτό πρέπει νά είναι τό mescid πού αναφέρεται και στά δυό τεφτέρια με την ονομασία Hacı Mustafa...»). Τό ίδιο έκαμε στή σελ. 37 γιά νά φέρε την συνοικία 'Ασωμάτων ως τόν Προφήτη 'Ηλία. 'Εναν πασό Mustafa δηλαδή, πού αναφέρεται κατά τόν 19ο αι., τόν ταυτίζει με ένα χατζή Mustafa, πού έζησε στόν 15ο αι.

Μέ τέτοιους συλλογισμούς ό σ. μπορεί και λέει με σιγουριά: «...έφ' όσον τό τζαμί ιδρύθηκε την εποχή του Μουράτ Β' από τόν Badrali Mustafa Paşa, λίγα χρόνια πριν από την άλωση της πόλης και όπωσδήποτε πριν από τό 1478, αποκλείεται νά βρισκόταν εκεί ή Νέα Μονή, άν αυτή ύπήρχε ως τό 1556, σύμφωνα με σημείωμα του κώδικα 5594 της Μονής Παντελεήμονος του 'Αγίου Όρους, πού παραθέτει ό Θεοχαρίδης (Δύο νέα έγγραφα, 342)...».

Ό αναγνώστης θά κρίνει πόσο άναμφισβήτητοι ιστορικά είναι οί συλλογισμοί πού κάνει ό σ. 'Αναμφισβήτητα πάντως είναι τά έξής:

1) 'Η Νέα Μονή κτίστηκε τό 1360 πάνω σέ έρείπια βυζαντινών ανακτόρων. *"Γνα και βασιλεία Ιδρυτο*, λέει τό 'Εγκώμιο του Γαβριήλ Θεσσαλονίκης. 'Ο ναός του Προφήτη 'Ηλία έχει ακόμα σήμερα ένσωματωμένα οικοδομικά λείψανα παλαιότερων βυζαντινών κτισμάτων (βλ. D i e h l - I e T o u r n e a u - S a l a d i n, 304). 'Επί πλέον, οί πρόσφατες έργασίες άναστήλωσής του αποκάλυψαν ότι τό μνημείο κάθεται στην άνατολική και νότια πλευρά του πάνω σέ τοίχους παλαιότερου κτίσματος και μάλιστα με πολύ άτεχνη θεμελίωση, αφού παχύτερα θεμέλια κάθονται πάνω σέ στενότερους παλιούς τοίχους και τά κενά γεμίζουν με μπάζα, πράγμα πού θυμίζει τη φράση του 'Εγκωμίου, ότι ό Χούμνος τόν χώρο τών ανακτόρων *τοίς φοιτηταίς διακαθαρίειν έδιδον και πρώο οικονομίαν έντεπειζεν μοναστηρίον*.

2) Τά βυζαντινά ανάκτορα ύπάρχουν τό 1328 και σ' αυτά παινοβογιάνει ό 'Ανδρόνικος Γ' (Καντακ. I, 53. Bonn. I, 271, 10). Δέν βρισκονται δέ μέσα στην 'Ακρόπολη, γιατί άπ' αυτήν βγαίνει ό 'Ανδρόνικος Γ' μία φορά γιά νά πάει στά ανάκτορα (Καντακ., I, 54. Bonn. I, 273, 1). Δέν ύπάρχουν όμως πιά τό 1360, αφού πάνω στά έρείπιά τους κτίζει τότε ό Χούμνος τη Νέα Μονή του. Μεταξύ 1328 και 1360 ή μόνη μαρτυρημένη καταστροφή κτιρίων στη Θεσσαλονίκη έγινε κατά την έπανάσταση τών Ζηλωτών (1342-1349), όποτε κατά τόν Καντακ., III, 38. Bonn. II, 233, 22 κ.έ., οί Ζηλωτάί *ένράπησαν επί τάς οικίας τών φυγάδων...και ήν εύθός ανάγκη εκ θεμελίον άνασπάζθαι*. Μεταξύ τών φυγάδων ήταν και ό διοικητής της πόλης πρωτοστράτωρ Συναδηνός και μεταξύ τών κτιρίων πού καταστράφηκαν *έκ θεμελίον* ήταν και ή κατοικία του, τά ανάκτορα.

3) Οί Τούρκοι ονόμαζαν τὸν Προφήτη Ἡλία Τζαμί τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων (Eski Seray Cami'i). Εἶναι λοιπὸν ἀναμφισβήτητη ἡ ὑπαρξη παλαιῶν ἀνακτόρων ἐκεῖ. Καὶ τουρκικὰ ἂν ἦταν τὰ ἀνάκτορα αὐτά, ἀφοῦ τὰ βυζαντινὰ δὲν ὑπῆρχαν πιά, ἡ ἐπιλογή τῆς θέσης ἐκεῖ γιὰ τουρκικὰ ἀνάκτορα τουλάχιστο μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Τούρκοι συνέχιζαν βυζαντινὴ παράδοση, ἂν δὲν βρῆκαν καὶ κτίσματα.

4) Τὰ τουρκικὰ βακουφικὰ τεφτέρια τοῦ 19ου αἰ. διασώζουσι τουρκικὴν παράδοση, ὅτι κάποιος Badrali Mustafa Paşa εἶναι ὁ κάποτε ἰδρυτὴς τοῦ τζαμιοῦ Eski Seray. Αὐτὸς ὁμως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Badrali τῶν Γενιτσῶν τοῦ 17ου αἰ. καὶ ἀκόμα λιγώτερο ὁ Hacı Mustafa τοῦ 1478, ὅπως φαντάζεται ὁ σ. Ἐνας πασάς δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομάζεται μόνο ἀπὸ τὴν καταγωγή του Badrali, χωρὶς ὄνομα, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ ἕναν ἄπλό χατζή, οὔτε φαίνεται πιθανὴ μιὰ ταύτιση τριῶν προσώπων (Hacı Mustafa - Badrali - Badrali Mustafa Paşa) μέσα σὲ τετρακόσια χρόνια (1478-1875).

5) Εἶναι βέβαια γεγονός, ὅτι «στὸ τεφτέρι καταγραφῆς τοῦ 1478 καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. δὲν ἀναγράφεται συνοικία Eski Seray Cami'is». Ὁ λόγος εἶναι ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα τζαμί καὶ ὄχι «γιατὶ τότε ἀκόμη τὸ τζαμί πρέπει νὰ εἶχε τὴν ὀνομασία τοῦ ἰδρυτῆ του», ὅπως ὑποθέτει ὁ σ. (σελ. 301).

6) Στὸ σημείωμα τοῦ κώδικα 5594 τῆς Μονῆς Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὁρους μιλά Θεσσαλονικεὺς καὶ ἀναφέρει Νέα Μονὴ στῆ Θεσσαλονικὴ τὸ 1556. Πῶς νὰ ἄγνοήσουμε τὴ σίγουρη αὐτὴ πληροφορία καὶ νὰ ἀφεθῶμε στὶς ἀπίθανες ταυτίσεις καὶ τὰ εὐφάνταστα κατασκευάσματα τοῦ συγγραφέα;

Τουρκικὴ συνοικία Balat ὑπῆρχε πράγματι νοτιώτερα. (Esas Θεσσαλονίκης, ἀρ. 1, 60-63, τὸ 1906). Τὴν περιγράφει ὁ σ. στῆ σελ. 136. Ἀναφέρεται ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. καὶ βρισκόταν γύρω στὸ σημερινὸ Hamza Bey (κινηματογράφος Ἀλκαζάρ). Λέει ὁ σ. (σελ. 410): «Ἐπομένως κοντὰ στὸ τζαμί αὐτὸ (Hamza Bey) πρέπει νὰ βρισκόταν καὶ τὸ κτίριο τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Τὸ ἀνάκτορο αὐτὸ κήκε στὶς 12 Ἰουλίου 1826 σύμφωνα μὲ ἐκθεση τοῦ Γάλλου Προξένου Bottu («Μακεδονικὰ» 20, 1980, 54, 59). Καὶ σελ. 411: «Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ ἔδρα τοῦ πασᾶ νὰ βρισκόταν στὴν περιοχὴ ποὺ ὀνομαζόταν Balat ἢ κάπου ἐκεῖ κοντῶν».

Ἔχουμε λοιπὸν ἐδῶ μιὰ τουρκικὴ συνοικία ποὺ ὀνομαζόταν Balat ἀπὸ τουρκικὸ ἀνάκτορο, ποὺ μαρτυρημένα ὑπῆρξε ἐκεῖ καὶ κήκε τὸ 1826, ἐνῶ ἡ πληροφορία τοῦ Παπαγεωργίου, ὅτι οἱ Τούρκοι ονόμαζαν τὴ συνοικία Eski Seray («Μπαλαάτ», δὲν εἶναι παρά μιὰ ἀνάμνηση, ὅτι ὑπῆρχον κάποτε ἐκεῖ ἀνάκτορα καὶ γι' αὐτὸ ὀνομάζονταν Παλαιὰ Ἀνάκτορα (Eski Seray), ποὺ σημαίνει ὅτι ὑπάρχουν καὶ Νέα. Γιατὶ νὰ μὴ εἶναι τὰ Νέα αὐτὰ ποὺ κήκων τὸ 1826;

Ὁ σ. ὁμως βγάζει διαφορετικὰ συμπεράσματα. Λέει (σελ. 411): «Καθὼς ἕνα διοικητικὸ κτίριο συνήθως χτίζεται πάνω σὲ ἔδαφος ποὺ καὶ πρὶν ἄνηκε στὸ δημόσιο, οἱ ὀνομασίες τῶν συνοικιῶν μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε ἀρχικὰ τὸ βυζαντινὸ παλάτι, ποὺ χρησίμευε ὡς ἔδρα τῆς διοικήσεως τῆς πόλης καὶ ἔδωσε τὴν ὀνομασίαν τῆ συνοικίας Balat. Ἐνας πύργος ποὺ ἔμεινε ἀπὸ τὸ συγκρότημα τῶν κτιρίων, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ἀποτελοῦσαν τὰ ἀνάκτορα, ἔδωσε τὴν ὀνομασίαν του στὴ συνοικία Taht'ül Kal'a» (ἀργότερα Tahta Kale).

Ἡ συνοικία Eski Seray ὁμως, ποὺ ἡ παράδοση τὴν ὀνόμαζε «Μπαλαάτ», βρισκόταν στὴν ἐπάνω πόλη γύρω στὸν Προφήτη Ἡλία, ἐνῶ τὸ ἀνάκτορο, ποὺ κήκε τὸ 1826 καὶ ποὺ ἡ συνοικία του ὀνομαζόταν Balat, βρισκόταν στὴν κάτω πόλη γύρω στὸ Hamza Bey. Οἱ δύο διαφορετικὲς θέσεις τῶν συνοικιῶν δείχνουν καὶ δύο διαφορετικὲς θέσεις ἀνακτόρων. Πῶς λοιπὸν νὰ τοποθετήσουμε τὸ παλάτι, ποὺ ἡ ἀνάμνησή του ὑπῆρχε κοντὰ στὸν Προφήτη Ἡλία (Eski Seray), κάτω καὶ γύρω στὸ Hamza Bey, ὅπου κήκε ἀνάκτορο τὸ 1826 καὶ ἡ συνοικία ὀνομαζόταν ἀπ' αὐτὸ Balat;

Λέει επίσης ό σ. (σελ. 412): «Χωρίς άμφιβολία τό τζαμί τοϋ Hamza Bey πρέπει να είχε χτιστεί σέ χώρο, όπου βρισκόταν κάποια χριστιανική εκκλησία ή κάποιο μοναστήρι· ή θέση είναι πολύ σημαντική... έκει λοιπόν ήταν πιθανώς ό ναός τών βυζαντινών ανακτόρων, ίσως τής θέσης ρωμαϊκού ναού, κι επάνω στά έρείπια του οικοδομήθηκε τό τζαμί τοϋ Hamza Bey... Πιο πάνω άπό τό τζαμί αυτό (τοϋ Hamza Bey) ύπήρχε, όπως δείχνει, τό Biiyik (Μεγάλο) Kerwan Saray, τό μεγάλο «ξενοδοχείο» τής πόλης, σέ όλο τό διάστημα τής τουρκοκρατίας, και αυτό πρέπει να πήρε τή θέση ενός άλλου κτιρίου τών ανακτόρων, ίσως τής φρουράς ποϋ άσφαλώς ύπήρχε σέ αυτά... Ή ύπαρξη λοιπόν όλων αυτών τών κτιρίων κατά τήν εποχή τής τουρκοκρατίας σέ μιá θέση τόσο σημαντική για τήν πολιτική και κοινωνική ζωή τής Θεσσαλονίκης άναμφισβήτητα πρέπει να μάς όδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ό ίδιος ό χώρος άποτελοϋσε και τό διοικητικό κέντρο τής πόλης κατά τή βυζαντινή εποχή».

Πόσο «άναμφισβήτητα» είναι αυτά τά κατασκευάσματα τής φαντασίας τοϋ σ., άς κρίνει ό άναγνώστης. Τό μόνο ποϋ διαφαίνεται πράγματι σ' αυτά είναι ότι στήν περιοχή τοϋ Hamza Bey και στή συνοικία Balat, όπου τό τουρκικό άνάκτορο ποϋ κήκε τό 1826, ύπήρξαν πράγματι παλαιότερα και βυζαντινά κτίσματα, όπως δείχνει ό πύργος Tahtü'l Kal'a (Κάτω άπό τόν Πύργο), δέν ξέρουμε όμως τί ήταν αυτά. Να μιμηθοϋμε τίσ διαπιστώσεις τοϋ σ. και να ποϋμε ότι αυτά ήταν νέα βυζαντινά άνάκτορα μετά τήν καταστροφή τών παλαιών στήν επάνω πόλη τό 1342-1349; Όρκο δέν παίρνουμε.

Σελ. 306 (Τζαμί İki Şerife). Παρατηρήσεις μοπορουν να γίνουν και στο τζαμί İki Şerife, τόν σημερινό δηλαδή ναό τών Ταξιαρχών στήν επάνω πόλη, για τόν όποιο ό σ. λέει (σελ. 306): «Τήν όνομασία του τό τζαμί τήν όφειλε στο μιναρέ του ποϋ είχε δύο εξώστες (Şerife ή Şerefe). Ήδη άπό τά μέσα τοϋ 17ου αϊ. όνομαζόταν İki Şerife ή İki Şerifeli (Seyahatnâme, Η', 158-Μοσχοπούλου, 345). Ό 'Εβλιγιά Τσελεμπή θεωρεί ώς κτήτορά του κάποιο άνώπαρκο μέρτρα (şehid) Şerifi (Seyahatnâme, Η', 158-Μοσχοπούλου, 345). Τό τζαμί ήταν πριν εκκλησία (βλ. παραπάνω, σ. 38-39. 'Επίσης Ξ υ γ γ ο π ο υ λ ο υ, Τέσσαρες μικροί ναοί, 5 κ.έ.—T a f r a l i, 97 κ.έ. —Χ α τ ζ η - Ί ω ά ν ν ο υ, 92), πιθανόν τών 'Ασωμάτων, και ίδρυτής του σύμφωνα με τά βακουφικά τεφτέρια ήταν ό Gazi Hüseyin Bey. Ό τίτλος τοϋ gazi ποϋ ό Hüseyin Bey έφερε όδηγεί στή σκέψη ότι αυτός ίσως ήταν ένας άπό τούς πρώτους μπέηδες, πιθανόν τής οικογενείας τοϋ Gazi Evrenos Bey, ή όποία εγκαταστάθηκε στή Θεσσαλονίκη έπειτα άπό τήν έλωσή της τό 1430. Πραγματικά, ένας άπό τούς τρεις γιους τοϋ 'Ali, τοϋ πιο περίφημου άπό τούς γιους τοϋ Gazi Evrenos Bey, όνομάζεται Hüseyin (I. M é l i k o f f, Evrenos Oghulları, ΕΙ³, Β', 721). Τό τζαμί δέν άναφέρεται στά τεφτέρια καταγραφής τοϋ πληθυσμοϋ τής πόλης τό 1478 και στίς άρχές τοϋ 16ου αϊ., γιατί βρισκόταν άνάμεσα σέ έλληνικό πληθυσμό και δέν άποτελοϋσε κέντρο μουσουλμανικής συνοικίας... και αυτό πρέπει να είναι μιá άπό τίσ πρώτες εκκλησίες τής πόλης ποϋ μετατράπηκαν σέ τζαμί».

Σ' αυτά έχουμε να παρατηρήσουμε τά εξής:

1) Οί Ταξιαρχαί, βέβαια, δέν ήταν άνέκαθεν εκκλησία, αλλά μονή, όπως έχει διαπιστώσει ή άρχαιολογική διερεύνησή τους άπό τόν Ξ υ γ γ ο π ο υ λ ο υ, Τέσσαρες μικροί ναοί, σ. 23, και δέν γνωρίζουμε τό όνομα αυτής τής μονής κατά τούς βυζαντινούς χρόνους. Ή ύπόθεση τοϋ σ., ότι ή εκκλησία ήταν ναός τών 'Ασωμάτων και άπ' αυτή μεταφέρθηκε ή λατρεία τους στή Rotonda (σελ. 38-39), είδαμε προηγουμένως (Συνοικία 'Ασωμάτων), για ποιους λόγους δέν εδσταθεί.

2) Τό Τζαμί İki Şerife δέν άναφέρεται στήν καταγραφή τοϋ 1478 ούτε στίς άρχές τοϋ 16ου αϊ., γιατί, λέει ό σ., «δέν βρισκόταν άκόμα άνάμεσα σέ έλληνικό πληθυσμό και δέν άποτελοϋσε κέντρο μουσουλμανικής συνοικίας». Τουρκικό τζαμί μέσα σέ έλληνική συ-

νοικία από το 1430 ως τις αρχές του 16ου αι. για ποιους έγινε και ποιοι το χρησιμοποιούσαν για τις θρησκευτικές τους ανάγκες; Χωρίς θρησκευτικές ανάγκες τουρικού πληθυσμού γύρω του, πώς «πρέπει να είναι μία από τις πρώτες εκκλησίες της πόλης που μετατράπηκαν σε τζαμί»; Οι Τούρκοι καταλάμβαναν τις χριστιανικές εκκλησίες κάθε φορά κατά τις ανάγκες τους, άλλως δεν θα είχαμε διαφορετικές χρονολογίες κατάληψης ναών, π.χ. 1491 'Άγιος Δημήτριος, 1525 'Αγία Σοφία, 1591 Rotonda κ.ο.κ.

'Ο σ. όμως φαίνεται να διαφεύδει τον έαυτό του, όταν λέει στη σελ. 38: «Στη συνοικία των 'Ασωμάτων (όπου κατ' αυτόν ήταν το τζαμί İki Şerife) το 1478 κατοικούσαν 81 τουρκικές οικογένειες και πέντε άγαμοι, δηλαδή 405 περίπου άτομα». Είχε λοιπόν τουρικό πληθυσμό γύρω του, έστω και λιγότερο από τον ελληνικό. Γιατί δεν αναφέρεται το 1478; Μήπως το τζαμί δεν υπήρχε ακόμη και οι Ταξιάρχαι έγιναν τζαμί İki Şerife αργότερα, όταν πύκνωσε πολύ ο τουρκικός πληθυσμός γύρω τους και γι' αυτό εμφανίζεται το τζαμί İki Şerife μόνο στα μέσα του 17ου αι. στον 'Εβλιγιά Τσελεμπί, που ο Ίδιος δεν ξέρει τον ιδρυτή του, γιατί δεν ήταν περίφημος; Μήπως ο Gazi Hüseyin Bey των Βακουφικών τσφετιριών του 1875-1916 δεν έχει καμιά σχέση με την οικογένεια του Gazi Evrenos Bey, που έζησε τετρακόσια χρόνια πριν;

Τζαμί Fethiye (σελ. 309-310). Προβλήματα υπάρχουν και στα λεγόμενα του σ. για το τζαμί Fethiye. Λέει ο σ. (σελ. 309): «Το Fethiye Cami' (=της Κατακτήσεως, της Νίκης) βρισκόταν στον πάνω μέρος της Πλατείας Δικαστηρίων, στη συνοικία Kasimiye ('Αγίου Δημητρίου) ανάμεσα στην οδό 'Αγίου Δημητρίου και στην παλαιά 'Αριστοτέλους ('Ολύμπου). Κοντά του βρισκόταν και ο όμώνυμος τεκές και γύρω υπήρχε ένας μεγάλος κήπος.

Το τζαμί αυτό δεν αναφέρεται στα τσφετρία των συνοικιών της Θεσσαλονίκης του 1478 και στις αρχές του 16ου αι., γιατί ούτε τότε ούτε αργότερα αποτελούσε συνοικιακό τζαμί, αλλά τμήμα του τεκέ... Σύμφωνα με μία παράδοση, ήταν πριν ναός του 'Αγίου Νέστορος. Κατά τον Texier, υπήρχε τουρκική παράδοση ότι ήταν παλαιά εκκλησία της Παναγίας, που την μετέτρεψε σε τζαμί ο Μουράτ Β'. 'Ο 'Αναγνώστης όμως γράφει ότι μπαίνοντας στην πόλη μόνο δυο εκκλησίες έκανε τζαμιά ο Μουράτ Β': την 'Αχειροποίητο, που ήταν ναός της Παρθένου, και τη Μονή του Τιμίου Προδρόμου, που είχε ξαναγίνει τζαμί παλαιότερα, σε μία από τις προηγούμενες κατακτήσεις της πόλης.

Γνωρίζουμε ότι κάθε φορά που ένας σουλτάνος καταλάμβανε μία χριστιανική πόλη, πρώτη του δουλειά μπαίνοντας σ' αυτή ήταν να προσευχηθεί στην πιο μεγάλη εκκλησία που υπήρχε εκεί, ευχαριστώντας τον 'Αλλάχ για τη βοήθειά του και αφιερώνοντας στη λατρεία του την εκκλησία αυτή ως δείγμα ευγνωμοσύνης... Το τζαμί αυτό έπαιρνε την όνομασία Fethiye Cami', άραβικές λέξεις που σημαίνουν "τζαμί της κατακτήσεως" ή "της νίκης"... Παρόλο που η 'Αχειροποίητος γίνεται τζαμί από τον Μουρατ "ώς σύμβολον νίκης και της γενημένης άλωσης", ή όνομασία Fethiye δεν δίνεται, σ' αυτή, αλλά στη μικρή εκκλησία που βρίσκεται λίγο πιο κάτω από τον 'Άγιο Δημήτριο.

Το γεγονός ότι την εκκλησία αυτή θεωρούσαν οι Τούρκοι ως τζαμί της άλωσης είναι, νομίζω, η άσφαλεστερη ένδειξη ότι εκεί πρέπει να αναζητήσουμε τη Μονή του Τιμίου Προδρόμου.

'Η μονή ήταν κτισμένη σε ένα από τα πιο κεντρικά σημεία της πόλης και δέσποζε στη γύρω περιοχή' για τους λόγους αυτούς κυρίως πρέπει να είχε γίνει τζαμί μάλλον, όταν η πόλη καταλήφθηκε βίαια από τον Βαγιαζίτ Α'... 'Ετσι μπαίνοντας στη Θεσσαλονίκη ο Μουράτ ξανακάνει τζαμί την εκκλησία που είχε γίνει και παλαιότερα τζαμί, γιατί ήταν αδιανόητο στους Τούρκους μέσα σε μία μουσουλμανική πόλη να παραμείνει στην ύπρεσια άλλης θρησκείας ένα κτίσμα που είχε χρησιμεύσει ως οίκος λατρείας της ισλαμικής θρησκείας».

Τὰ πράγματα φαίνονται ἀπλᾶ γιὰ τὸν σ. καὶ τὴ μυθοπλαστικὴ του ἱκανότητα. Δὲν εἶναι ὁμως, ὅπως θὰ δομοί. Ἐξηγοῦν βέβαια κατὰ τὸν σ., γιὰ τὴ Ἄχειροποίητος δὲν ὀνομάστηκε Fethiye Cami' ἀπὸ τὸν Μουράτ Β'. Ἐπῆρχε ἡδὴ Fethiye Cami', ἡ Μονὴ Προδρόμου ἀπὸ τὸν Βαγιαζίτ Α'.

Πρὶν προχωρήσουμε στὰ προβλήματα, ποῦ δὲν ὑποπεύεται ὁ σ., χρειάζεται νὰ συνδουάσουμε μὲ τὰ παραπάνω ὅσα λεῖο ὁ σ. γιὰ τὸ τζαμί Biyikli Süleyman Ağa:

Τζαμί Biyikli Süleyman Ağa (σελ. 324-325). Λέει ὁ σ. (σελ. 324): «Τὸ τζαμί τοῦ Biyikli (Μυστακοφόρου) Süleyman Ağa βρισκόταν πάνω στὴν Ἐγνατία, στὸ μέρος ὅπου σήμερα ὑπάρχει ἡ Στοὰ Χορτιάτη. Ἄνηκε στὴ συνοικία Ἁγίου Νικολάου καὶ γύρω του δὲν κατοικοῦσαν Τούρκοι. Γι' αὐτό, ἐνῶ τὸ 1835 ἀναφέρεται ὡς τζαμί, στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. τὸ βρισκοῦμε ὡς mesjid... Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸν ἱδρυτὴ του δὲν βρεθηκαν... (ὁ σ. κατόπιν δίνει τὴν ἀραβικὴ ἐπιγραφή του ποῦ διέσωσε ὁ Ἐβελγιά καὶ ἡ ἀριθμητικὴ ἀξία τῶν γραμμάτων τοῦ χρονογράμματός του δίνει τὴ χρονολογία 1644-1645)».

Σελ. 325: «Τὸ τζαμί αὐτὸ βρισκόταν στὴ θέση βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς ἐποχῆς τῆς Εἰκονομαχίας, ὁ ὁποῖος ἱδρύθηκε γιὰ νὰ τιμηθεῖ κάποιος μάρτυρας, ὅπως ἐξοικονομικῶς ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα (Δ. Εὐάγγελοῦ, Εἰκονομαχικὰ μνημεῖα ἐν Θεσσαλονίκῃ, ΑΕ. Τόμος Ἐκατονταετηρίδος, 1937, 341-342). Δὲν γνωρίζουμε πῶς λεγόταν ὁ ναὸς αὐτὸς προτοῦ γίνει τζαμί. Ὁ Γ. Ι. Θεοχαρίδης μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη διατυπώνει σὲ πρόσφατο ἄρθρο του τὴ γνώμη ὅτι στὴ θέση τοῦ τζαμιοῦ Biyikli Süleyman Ağa βρισκόταν ἡ Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου (Γ. Ι. Θεοχαρίδης, Μία ἐξαφανισθεῖσα μεγάλη μονὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ Μονὴ τοῦ Προδρόμου, «Μακεδονικά» 18, 1978, 1-26). ὅπως ἔχουμε ὁμως ἀναφέρει, ἡ μονὴ αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν τὸ Fethiye Cami'. Τὸ τζαμί τοῦ Biyikli Süleyman Ağa ἀλλοστε ἱδρύθηκε, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφή του, τὸ 1644-1645 καὶ ὄχι τὸ 1430».

Τὰ προβλήματα τώρα εἶναι:

1) Πῶς ἡ Μονὴ Προδρόμου, ποῦ, σύμφωνα μὲ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ 1320, βρισκόταν κοντὰ στὴν Ἄχειροποίητο, βρέθηκε ψηλά στὸ Fethiye Cami' κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου; Λέει τὸ πωλητήριο ἔγγραφο τοῦ 1320: *...ἐν τῇ γειτονείᾳ τῆς Ἀχειροποιήτου πλησίον καὶ τοῦ μετοχίου τῆς αὐτῆς μονῆς ὑμῶν (Ἰβήρων) τοῦ τιμωμένου εἰς ὄνομα τοῦ τιμίου προφήτου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου* (βλ. Θεοχαρίδης, ὁ.π., σ. 16).

2) Γιατί ἡ Μονὴ Προδρόμου, ἡ πρὸ χρόνων παρὰ τῶν Τούρκων ληφθεῖσα κατὰ τὸν Ἀναγνώστην (Bonn. σ. 520—Τάρα, 56), νὰ εἶναι αὐτὴ ὅπου ἔκαμε τὴ νικητήρια προσηυχὴ τοῦ Ὁ Βαγιαζίτ Α' κατὰ τὴ δευτέρη τουρκικὴ κατάκτηση τῆς πόλης τὸ 1391 καὶ νὰ ἀναγνωρίζεται αὐτὴ σήμερα ἀπὸ τὸν σ. στὸ μικρὸ Fethiye Cami', ἀφοῦ Ὁ Βαγιαζίτ Α', ὅπως λέει ἀργότερα ὁ γιὸς του Μουσᾶ, κατέλαβε πολλοὺς ναοὺς καὶ μονεὶς τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴ δευτέρη κατάκτηση τῆς πόλης (1391-1403) (Δοῦκα, Bonn. σ. 92—Grecu, σ. 127); Δὲν ὑπῆρχε ἀνάμεσα στοὺς ναοὺς καὶ μονεὶς ποῦ κατέλαβε καὶ εἰς ἱερά τεμένη τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Προφήτου μετέστησεν, ὅπως λέει ὁ Μουσᾶ, ἕνας σημαντικὸς γιὰ τὸ μέγεθος ἢ γιὰ τὴ θέση ναὸς ἢ μονῆ, ἀλλὰ κατάντησε στὸ σχετικὰ μικρὸ κτίσμα, ποῦ ἡ παράδοση τὸ βάζει σήμερα σ' αὐτὸ τὴ μεγάλῃ καὶ πλουσίᾳ Μονὴ τοῦ Προδρόμου; Καὶ γιὰτὶ διάλεξε μονὴ, ἐνῶ ὑπῆρχαν μεγάλοι ναοί;

3) Πῶς νὰ ἀγνοήσουμε τὰ λείψανα τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, ποῦ βρέθηκε ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τοῦ Δ. Εὐάγγελου (ΑΕ, 1937, 341-342) κοντὰ στὴν Ἄχειροποίητο, ὅπως κοντὰ ἦταν καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Προδρόμου, τοῦ ὁποῖου μάλιστα ἡ κτηριολογικὴ ἐξέλιξη, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Εὐαγγελίδης, μοιάζει μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς Μονῆς τοῦ Προδρόμου, ὅπως τὴν ἀναφέρουν οἱ βυζαντινὲς πηγές;

4) Τί ἐμποδίζει τὸ τζαμί τοῦ Biyikli Süleyman Ağa, ποῦ κτίστηκε κατὰ τὴν ἐπιγραφή του τὸ 1644-1645 πάνω στὰ λείψανα τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελίδου, νὰ κτισθῆκε

στη θέση παλαιότερου τουρκικού τζαμιού, όπως θα ήταν ή Μονή του Προδρόμου μετά το 1430, αφού πέρασαν διακόσια και περισσότερα χρόνια από το 1430 και τίποτα δεν ξέρουμε για τον Büyük Süleyman Ağa;

Από όλα αυτά μπορούμε ίσως να καταλήξουμε σε μερικά συμπεράσματα:

1) 'Η παράδοση για το Fethiye Camii', που άλλοτε το θέλει ναό του 'Αγίου Νέστορος, άλλοτε της Παναγίας και άλλοτε ως Fethiye, δεν εγγυάται για την παλαιότητά της. Φαίνεται ναώτερο δημιούργημα ιστορικής άγνοιας.

2) Δεν ξέρουμε σε ποιά ναό η μονή προσευχήθηκε ο Βαγιαζίτ Α' το 1391, που θα μπορούσε να πάρει την ονομασία Fethiye, αφού τὰ κατέλαβε όλα και δεν υπάρχει πληροφορία για όρισμένο ναό η μονή.

3) 'Ο Μουράτ Β' το 1430 κατέλαβε μαζί με την 'Αχειροποιήτο, όπου προσευχήθηκε, και την πλησιόχωρη στη συνοικία της 'Αχειροποιήτου Μονή του Προδρόμου, όχι γιατί ήταν η μοναδική που είχε και άλλοτε καταληφθεί από τον Βαγιαζίτ Α' το 1391, όπως αφήνει να ένοηθεί η διήγηση του 'Αναγνώστη, αφού όλοι οι ναοί και όλες οι μονές είχαν καταληφθεί το 1391 και όλες είχαν επιστραφεί στους χριστιανούς μετά την τουρκική καταστροφή στην 'Αγκυρα το 1402, αλλά πιθανότερο, γιατί δεν ήταν άνεκτη ή παρουσία τόσο κοντά στο τζαμί του της 'Αχειροποιήτου χριστιανικής μονής με τους καλοήθους της και τὰ σημαντικό της. 'Η 'Αχειροποιήτος δεν ονομάστηκε Fethiye, γιατί αυτός πιθανώς ήταν ο ναός, όπου προσευχήθηκε λόγω του μεγέθους του και ο Βαγιαζίτ Α' και η ονομασία του έπειτα 'Εσκι-Τζαμί κάλυψε το Fethiye.

4) 'Ο σ. φαίνεται να πιστεύει τυφλά στις τουρκικές πηγές του και να βιάζει γρήγορα συμπεράσματα, χωρίς να λαμβάνει υπ' όψη τις μεγάλες χρονικές αποστάσεις που τις χωρίζουν, ούτε τὰ αντίθετα δεδομένα των βυζαντινών πηγών.

Μιά παρατήρηση έχουμε ακόμη για τὴ Μονή Λατόμου, τὸ τζαμί Suluca: Τζαμί Suluca (σελ. 318-321).

Γι' αυτό λέει ο σ. (σελ. 318): «Τὸ τζαμί αυτό δεν βρίσκεται ανάμεσα στὰ mescid τοῦ 1478· όπως έχουμε δει, στις ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. λεγόταν Suluca Manastir. 'Η ονομασία δείχνει καθαρά ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε πρὶν μοναστήρι, πού ἔγινε τζαμί ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἄλωση... Στὸν κατάλογο τῶν μικρῶν καὶ μεγάλων τζαμιῶν τοῦ 1835 δὲν ἀναφέρεται ὡς τζαμί Suluca, ἀναγράφεται ὅμως ἡ ὑπαρξὴ μικροῦ τέμενους μετὰ τὴν ἴδια ονομασία.

Στὴ φορολογικὴ καταγραφὴ τοῦ 1906 τὸ κυριότερο τζαμί τῆς συνοικίας βρισκόταν στὸ δρόμο Paşa Mektebi (σημερινὴ 'Αργοναυτῶν) καὶ ὡς ἰδρυτῆς του ἀναγράφεται ὁ βαλῆς τῆς Θεσσαλονίκης Mustafa Zihni Paşa. Τὸ κτίριο τοῦ τζαμιοῦ σώζεται καὶ σήμερα καὶ ἔχει μετατραπῆ σε κατοικία. Στὴν ἀλλὴ του σώζεται ἀκόμη ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ τζαμιοῦ (με χρονολογία 23 Μαΐου 1894)».

Σελ. 319: «Τὸ τζαμί ἐπομένως πού ἔκτισε ὁ Zihni Paşa δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο μετὰ τὸ Suluca Manastir τοῦ 16ου αἰ. Στὴ συνοικία Suluca, ἀρκετὰ πῶς χαμηλὰ ἀπὸ τὸ τζαμί τοῦ Zihni Paşa, βρίσκεται ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ 'Οσίου Δαβὶδ... θεωρεῖται ὅτι ἦταν τὸ καθολικὸ μιᾶς σημαντικῆς μονῆς, πού ἀρχικὰ ὀνομαζόταν τοῦ 'Αγίου Ζαχαρίας καὶ ἀργότερα ἦταν γνωστὴ ὡς Μονὴ τοῦ Λατόμου ἢ τῶν Λατόμων (Σ. Π ε λ ε κ α ν ἱ δ η, Παλαιοχριστιανικά Μνημεῖα, 45-46—J a n i n, 392-394). Τὸ ἐκκλησάκι αὐτὸ εἶχε γίνε, ἄγνωστο πότε, τζαμί. Στὰ φορολογικὰ κατὰστιχα τοῦ 1906 χαρακτηρίζεται ὡς τζαμί τοῦ Μουράτ Β'. Λίγο πῶς κάτω, στὸ δρόμο Kule Hamam Meydanı (Φωτίου), ὑπῆρχε ἀκόμη ἓνα μικρὸ τέμενος, ἄγνωστο ἰδρυτῆ. Οὔτε τὸ τζαμί ὅμως οὔτε τὸ μικρὸ τέμενος ὀνομαζόταν Suluca.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ, συμφωνὰ μετὰ τὰ παραπάνω, τὸ ἐκκλησάκι τοῦ 'Οσίου Δαβὶδ νὰ περιῆλθε στὴν ἰσλαμικὴ θρησκεία τὴν ἐποχὴ τοῦ Μουράτ Β', λίγο μετὰ τὴν ἄλωση. 'Ηταν ὅμως αὐτὸ τὸ Suluca Manastir πού ἀναφέρεται τὸν 16ο αἰ.; Οἱ ἔρευνητῆς ἄγνωστον τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τζαμιοῦ πού ὑπάρχει πῶς πάντα καὶ θεωροῦν τὸν 'Οσίον Δαβὶδ ὡς τὸ τζαμί Suluca.

Είναι όμως δυνατό το μικρό αυτό εκκλησάκι να ήταν το καθολικό της Μονής Λατόμου; ...στην καταγραφή τών συνοικιών της Θεσσαλονίκης τόν 16ο αΙ. να αναφέρεται πρώτο ανάμεσα σε τόσα άλλα πολύ μεγαλύτερα τζαμιά της πόλης... να προσεύχονταν σ' αυτό με κάποια άνεση σαράντα τουλάχιστον μουσουλμάνοι, όσοι ήταν περίπου οι άρνες κάτοικοι της συνοικίας τόν 16ο αΙ.».

Σελ. 321: «Νομίζω ότι το καθολικό της Μονής Λατόμου πρέπει να το τοποθετήσουμε πιο ψηλά, ίσως στη θέση όπου αργότερα, όταν για άγνωστο λόγο αυτό καταστράφηκε, ο Zihni Paşa έκτισε νέο τζαμί. Έκει πιθανόν να βρισκόταν το Suluca Manastir του 16ου αΙ., ενώ το εκκλησάκι του Όσίου Δαβίδ αποτελούσε παρεκκλήσι της ίδιας μονής, καθώς ίσως και το μικρό τέμενος που υπήρχε πιο κάτω. Όλα αυτά πρέπει να έγιναν ισλαμικοί εκδητήριοι οίκοι την ίδια εποχή, από άγνωστο Τούρκο ή Τούρκους αξιωματούχους της εποχής του Μουράτ Β'. Όταν το αρχικό Suluca Cami' καταστράφηκε, η όνομασία πρέπει να μεταφέρθηκε στο σημερινό παρεκκλήσι του Όσίου Δαβίδ..... (του τζαμίου του Zihni Paşa) όλη ή δυτική πλευρά του κτιρίου στηρίζεται επάνω στα έρειπια βυζαντινού οικοδομήματος. Είναι πολύ πιθανό το βυζαντινό αυτό οικοδόμημα να ήταν το καθολικό της Μονής Λατόμου».

Γι' αυτό το καινούργιο θαύμα του σ. στη Μονή Λατόμου έχουμε να ύπενθυμίσουμε τα εξής:

1) Το θαύμα της απόκάλυψης του σκεπασμένου με βοδινό δέρμα ψηφιδωτού της κόγχης του Ίερού έγινε κατά τη διήγηση του Ίγνατίου μέσα στη Μονή Λατόμου (βλ. Πελεκανίδης, δ.π., σ. 48-55, ιδίως σ. 54-55). Το σκεπασμένο με τόν ίδιο τρόπο σ' όλη την τουρκοκρατία ψηφιδωτό, που ή ιστορία του στη διήγηση του Ίγνατίου θεωρούνταν ως τώρα καλογερικός θρύλος, αποκαλύφθηκε πράγματι τό 1921 από τόν καθηγητή Ξυγγόπουλο μέσα στο εκκλησάκι, που ήταν γνωστό μετά την απελευθέρωση ως Όσιος Δαβίδ και κατά την τουρκοκρατία ως Σουλτιτζή ή Κεραμεντίν Τζαμί (βλ. Πελεκανίδης, δ.π., σ. 45-46). Δέν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία ότι ό σημερινός Όσιος Δαβίδ είναι ή Μονή Λατόμων της διήγησης του Ίγνατίου. Σήμερα τη λέμε Μονή Λατόμου.

2) Ό Πελεκανίδης λέει, δ.π., σ. 57: «Η σημερινή εκκλησία δέν είναι παρά τά δύο τρίτα του αρχικού καθολικού του μοναστηριού, γιατί εξεφανίστηκε όλη σχεδόν ή δυτική όψη, όπως φαίνεται στις δυο κατόψεις (Εικ. 3, 4). Ό αρχικός ναός, όπως αποδείχτηκε από τις ανασκαφικές έρευνες, ήταν τετράγωνος στο σχήμα και περιέκλειε ίσοσκελή σταυρό με τέσσαρα τετράγωνα διαμερίσματα, που σχηματίζονταν από τις δυο κεραίες του σταυρού και τούς εξωτερικούς τοίχους».

Δέν θα μπορούσαν λοιπόν να προσεύχονταν σ' αυτό το χώρο, όταν ήταν ολόκληρος, «με κάποια άνεση σαράντα τουλάχιστον μουσουλμάνοι»; Ό σ. χωρίζει τό βιβλίο του Πελεκανίδη. Γιατί λοιπόν θέλει να άγνοεί τις περιγραφές του;

Γιατί να μετακινήσουμε ολόκληρη τη Μονή Λατόμου στο τζαμί του Zihni Paşa ψηλότερα και να θεωρήσουμε αυτό ως τό Suluca Cami', αφού αυτό ποτέ δέν όνομάστηκε Suluca, και να ξαναφέρουμε αυτή την όνομασία στο εκκλησάκι του Όσίου Δαβίδ, που την είχε ανέκαθεν αυτή την όνομασία;

Θά σημειώσουμε τώρα μερικές λανθασμένες παραπομπές, που άναγκασθήκαμε να έλέγξουμε μέσα στο μεγάλο πλήθος τών παραπομπών του έργου, γιατί κανείς δέν θά όφειλε, αν τις άποσιωπήσουμε:

Στη σελ. 29, ή σημ. 38 παραπέμπει για τό τέμενος του Kara Hacı Ahmed, του πατέρα δηλαδή, στη σελ. 344, όπου (άρ. 21) είναι τό τέμενος του Kara Hacı-oğlu Mehmed, του υιού δηλαδή, αντί να παραπέμπει στη σελ. 343, όπου πράγματι είναι (άρ. 20) τό τέμενος του Kara Hacı πατέρα.

Στή σελ. 36 ή σημ. 82 παραπέμπει στή σελ. 322 γιά τὸ τέμενος τοῦ Koca Kasim Paşa, ὅπου ὁμως βρίσκεται εἰκόνα τοῦ Sa'atli Cam'i. Τὸ τέμενος τοῦ Koca Kasim Paşa βρίσκεται στή σελ. 326 (ἀρ. 23).

Στή σελ. 44 ή σημ. 55 παραπέμπει στὶς σελ. 132 καὶ 183 γιά τὸ τέμενος τοῦ Kadi 'Abdullah. Στή σελ. 132 βρίσκεται ή συνοικία 'Abdullah Kadi (ἀρ. 28) καὶ στή σελ. 183 τίποτε. Τὸ τέμενος τοῦ 'Abdullah Kadi βρίσκεται στή σελ. 345 (ἀρ. 26).

Στή σελ. 155 ἀναφέρεται ὁ Βαγιαζίτ Β' (1481-1512), ἐνῶ τὸ Εὐρετήριο (σελ. 515) παραπέμπει σ' αὐτὴ τὴ σελ. 155 γιά τὸν Βαγιαζίτ Α'.

Στή σελ. 253 ή σημ. 23 παραπέμπει στὸν Tafrafi, 186, ἀντὶ νὰ παραπέμπει στὸν Παπαγεωργίου, τοῦ ὁποίου τὴ μαρτυρία ἐπικυλεῖται.

Στή σελ. 324 ή σημ. 156 παραπέμπει στή σελ. 26 γιά ἐπιγραφή τοῦ Hamza Bey. Στή σελ. 26 ὁμως συνεχίζεται ὁ πίνακας συνοικιῶν τοῦ 1478 καὶ δὲν ὑπάρχει ἐπιγραφή, ἀλλὰ καὶ ή ἴδια παραπομπή στή σελ. 26 ἐπαναλαμβάνεται ὡς σημ. 156.

Στή σελ. 342 ή σημ. 235 παραπέμπει στή σελ. 182 γιά πίνακα τῶν τουρκικῶν συνοικιῶν τῆς πόλης, ἐνῶ αὐτὸς βρίσκεται στή σελ. 82.

Στή σελ. 347 ή σημ. 263 παραπέμπει στή σελ. 65, ὅπου ὑπάρχουν εἰκόνας, ἀντὶ νὰ παραπέμπει στή σελ. 25, ὅπου οἱ συνοικίες τοῦ 1478.

Στή σελ. 412 ή σημ. 18 παραπέμπει στή σελ. 271 γιά τὸ Kervan Saray. Αὐτὴ ὁμως εἶναι σελίδα σημειώσεων, ἐνῶ τὸ Kervan Saray ἀναφέρεται στή σελ. 431.

Ὅτε ὁμως οἱ λίγες αὐτὲς λανθασμένες παραπομπὲς μέσα σὲ ἕνα τόσο μεγάλο ἀριθμὸ παραπομπῶν, οὔτε οἱ ἐπικρίσεις μας σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μποροῦν νὰ μειώσουν τὴν ἀξία τοῦ ἔργου, τὸ ὅποιο μὲ τὴ θάλασσα τῶν πληροφοριῶν του, τοὺς πολύτιμους τοπογραφικούς χάρτες του καὶ τὶς σπάνιες φωτογραφίες του δίνει ἕνα πανόραμα τῆς μορφῆς καὶ τῆς ζωῆς τῆς Θεσσαλονίκης στὰ μακριὰ χρόνια τῆς τουρκικῆς ζωῆς τῆς.

Προκειμένου μόνο γιά τὴ βυζαντινὴ κληρονομιά τῆς μορφῆς τῆς πόλης, ή ἔρευνα τοῦ σ. μὲ βάση τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὰ τουρκικὰ του ἔγγραφα εἶχε μὲν καὶ λαμπρὲς ἐπιτυχίες, ὅπως ή ἀποκάλυψη τῆς ἱστορίας τοῦ 'Οκταγώνου καὶ ή ἀνακάλυψη τῆς θέσης τῆς συνοικίας τῆς 'Αγίας Πελαγίας, εἰδείξε ὁμως καὶ ὅτι ή χρησιμοποίηση τῶν πληροφοριῶν τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων ἐναντίον τοῦ «κατεστημένου» τῆς παλαιότερης βυζαντινολογικῆς ἔρευνας ἔχει ἀνάγκη καὶ κάποιας κριτικῆς τῆς ἀξιοπιστίας τους, ὅταν αὐτὲς οἱ συνήθως παραδοσιακὲς πληροφορίες συγκροῦνται μὲ στερεότερα δεδομένα τῶν βυζαντινῶν πηγῶν.

'Ὅπως ὁποτε ὁμως τὸ ἀξιοθαυμαστὸ σὲ κόπο καὶ σὲ ὕλη ἔργο αὐτὸ τοῦ συγγραφέα ἀποτελεῖ πιά μνημεῖο γιά τὴν ἱστορία τῆς τουρκικῆς ζωῆς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὁ συγγραφέας του καταξιοῦται τῆς εὐγνωμοσύνης τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἶχε σχεδὸν τυπωθεὶ ή Βιβλιοκρισία αὐτή, ὅταν κυκλοφόρησε ὁ τόμος ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ III: 'Ανακoinώσεις κατὰ τὸ Τρίτο Διεθνὲς Συμπόσιο. Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1977. ('Ἰνστιτούτο Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 193, Θεσσαλονίκη 1983). Σ' αὐτὸν τὸν τόμο καὶ στὶς σελ. 31-43 δημοσιεύεται ή πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἔργασία τοῦ καθηγητῆ Γ. Μπακαλάκη, 'Ἐρῶ Διονύσου καὶ φαλλικά δρώμενα στή Θεσσαλονίκη. 'Απὸ τὴν ἔργασία αὐτὴ μαθαίνουμε ὅτι 1) ὕπῆρχε στή Θεσσαλονίκη στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια ἱερὸ τοῦ Διονύσου, ὅπου ἐτελοῦντο «φαλλικά δρώμενα», ποὺ ἔδωσαν τὸ ὄνομα «Φαλλὸς» στὸ

ἱερὸ καὶ στὴν ἐκεῖ συνοικία τῆς πόλης καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα ἡ χριστιανικὴ ἀπέχθεια πρὸς τὰ εἰδωλολατρικὰ ἐξωράισε ἀργότερα σὲ «'Ομφαλός».

2) «Disjecta membra» ἐνὸς ἰωνικοῦ ναοῦ προέρχονται σήμερα κυρίως ἀπὸ μιὰ θέση στὴ συνάντησι τῶν ὁδῶν Κρυστάλλη καὶ Διοικητηρίου, ὅπου θὰ βρισκόταν λιάν πιθανῶς τὸ ἱερὸν τοῦ Διονύσου (λίγο ἀνατολικότερα τῆς σημερινῆς πλατείας 'Αντιγινιδῶν).

3) Ἐτεῖ ἡ βυζαντινὴ συνοικία τοῦ 'Ομφαλοῦ καὶ ἡ βορειανατολικὰ αὐτῆς γνωστὴ «παλαιὰ πυρκαϊστος Ἐβραϊς» τοῦ ἐγγράφου τοῦ 1420 μετακινῶνται τῶρα ἀκόμα δυτικότερα τῆς ἀρχαίας Ἄγορᾶς καὶ σημερινῆς πλατείας τῆς λεγομένης Δικαστηρίου, ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου τὶς εἶχε τοποθετήσι ἡ παλαιότερη Ἐρευνα.

Γ. Θ.

Κωνσταντίνου Α. Βακαλοπούλου, 'Ο Βόρειος Ἐλληνισμός κατά τὴν πρῶμην φάση τοῦ Μακεδονικοῦ Ἄγωνα (1878-1894). Ἀπομνημονεύματα Ἀναστασίου Πηχεῶνα, Θεσσαλονικὴ 1983, σσ. 502. Ἔκδοσι I.M.X.A., ἀριθμ. 196.

1. Ὁ συγγραφέας τῆς μονογραφίας αὐτῆς, πολὺ γνωστὸς στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴν ξένη ἱστορικὴ βιβλιογραφία, πιάναται μὲ ἓνα θέμα ποῦ συγκινεῖ, γιατί εἶναι πολὺ ἀγνωσμένο καὶ ἀπὸ ἀσχετοῦ παρεξηγημένο κι ὁμῶς πολὺ ζωτικὸ ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ ἐθνικῆς πλευρᾶς. Μέσα ἀπὸ τὶς γραμμῆς τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἀποκαλύπτεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ πολλῆς λεπτομέρειος ἡ ἱστορικὴ καὶ πολιτιστικὴ πορεία καὶ μοῖρα τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας μὲ ἐπίκεντρο τὸ Μοναστήρι. Ἀξίζει γι' αὐτὸ μιὰ εὐρεία ἀνάλυσι τοῦ περιεχομένου τῆς καὶ κριτικὴ συζήτησι σὲ κείρινα ζητήματα ποῦ ἀναπτύσσονται σ' αὐτὴν.

Μετὰ τὸν πρόλογο (σσ. 11-13) ὁ συγγραφέας προτάσσει ἓνα εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο (σσ. 15-68), πολὺ ἀναγκαῖο ὡς κατατοπιστικὸ τῆς ὅλης προβληματολογίας τοῦ ζητήματος ποῦ τὸν ἀπασχολεῖ, ποῦ ἀναφέρεται στὴ γενικότερη θέσι τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Βόρειας Μακεδονίας στὴν περίοδο 1878-1894. Θέτοντας στὴ συνέγεια σὰν ὀρόσημο τὸ ἔτος 1878 ἐξετάζει στὸ πρῶτο κύριο κεφάλαιο (σσ. 69-106) τὴν κατάστασι τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας πρὶν τὸ 1878, γιὰ νὰ ἐξειδικεύσει μετὰ τὸν λόγο στὴν ἐναρξῆ καὶ ἀνάπτυξι τῆς πάλης του γιὰ ἐπιβίωσι στὶς ρίζες του τὴν περίοδο 1878-1881.

Ἄλλὰ δὲν ἦταν μόνο ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία, τὴν ὅποια ἐπρεπε νὰ ὑπολογίζουσι οἱ Ἕλληνες τῆς Βόρειας Μακεδονίας, τῆς ἀκρῶρειας αὐτῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ· πλὴν καὶ τόσες ἄλλες ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἀντίπαλας κινήσεις, ἐπιρροῆς καὶ προπαγάνδης ἐπρεπε καθημερινὰ νὰ ἀντιμετωπίζονται. Ὁ βουλγαρικὴ, ἡ σερβικὴ, ἡ ρουμανικὴ, ἡ ὀνδικτικὴ καὶ ἡ προεσταντικὴ ἀνάμιξι καὶ οἱ ἀρνητικῆς συνέπειῆς τῆς γιὰ τὶς ἑλληνικῆς κοινότητες τοῦ διαμερισματοῦ αὐτοῦ θίγονται στὸ δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 107-170).

Τὸ τρίτο κεφάλαιο (σσ. 171-196) ἀναδιπλώνει πτυχῆς τῆς σχολικῆς καταστάσεως τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας στὴν περίοδο 1883-1885 καὶ πολὺ σωστά, μιὰ ποῦ ἡ σχολικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ μορφωτικὴ ἐν γένει κίνησι, κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καὶ ἡ συνολικὴ κοινοτικὴ ὀργάνωσι, ἦταν καὶ εἶναι πάντοτε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ μέσα τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπικράτησι κάποιας ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς ὁμάδας, κάτω ἀπὸ ἰδιόρρυθμες συνθήκες σχέσεων κράτους καὶ ξένων κοινοτήτων ἢ κράτους καὶ Ἐκκλησίας.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 197-340) ἰχνογραφοῦνται οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων τῆς ἴδιας περιοχῆς στὴν περίοδο 1886-1894, στοὺς ὁποίους ἰδιαίτερη θέσι ἔχει ὁ δάσκαλος ἀπὸ τὴν Καστοριά Ἀναστάσιος Πηχεῶν. Στὸ παράρτημα ποῦ ἀκολουθεῖ (σσ. 341-464) δημοσιεῖονται αὐτοῦσια τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀναστασίου Πηχεῶνα γιὰ νὰ ἀκο-